

An aerial photograph of a person running through a landscape of colorful, geometric fields. The fields are in various shades of brown, green, and tan, arranged in a grid-like pattern. The person is running from the bottom left towards the top right, wearing a dark jacket and pants. The overall scene is dynamic and energetic.

GRENS VERLEGERS

WONEN, WERKEN, LEVEN MET ZORG EN ENERGIE

WETHOUDERSMANIFESTATIE 2018-2021

Wethoudersmanifestatie

Architectuur Lokaal is het onafhankelijke kenniscentrum voor cultureel opdrachtgeverschap in Nederland. Traditiegetrouw organiseren we vierjaarlijks, in het jaar van de gemeenteraadsverkiezingen, een landelijke manifestatie voor en over (publiek) opdrachtgeverschap en ontwerp, met wethouders, raadsleden, gedeputeerden, ontwerpers, kennisinstellingen, ambtenaren, beleidsadviseurs, (gebieds)ontwikkelaars, corporaties en alle anderen uit de voorhoede die ideeën en praktijkvoorbeelden over ruimtelijke opgaven in Nederland met elkaar onder de loep nemen. De manifestatie *Grensverleggers. Wonen, werken, leven met zorg en energie* was de zevende editie en vond plaats op 29 november 2018 in Villa Jongerius, Utrecht. Eerdere edities waren *Hitte in de delta* (2014), *Bouwen op ambitie* (2010), *BOOST - Impuls voor publiek opdrachtgeverschap* (2006), *Oost West Thuis Best* (2004), *ORG* (1996) en *Niet Grijs!* (1994).

Magazine

Dit magazine *Grensverleggers. Wonen, werken, leven met zorg en energie* is een speciale uitgave van het tijdschrift van Architectuur Lokaal en geeft een impressie van de gelijknamige manifestatie die Architectuur Lokaal organiseerde op 29 november 2018 in Villa Jongerius, Utrecht.

Samenstelling en redactie

Cilly Jansen en Vincent Kompier, Architectuur Lokaal

Fotografie

Maarten van Schaik (tenzij anders vermeld)
www.maartenvanschaik.nl

Vormgeving

Woltera Niemeijer, CO3
www.co3.org

Druk

Drukkerij Bestenzet

Uitgave

Maart 2019

ISSN

1385 0482

Grensverleggers. Wonen, werken, leven met zorg en energie is mede mogelijk gemaakt in een brede samenwerking met tal van niet-belanghebbende partijen: Atelier Rijksbouwmeester * College van Rijksadviseurs * Dudok Architectuur Centrum * Het Nieuwe Instituut * IABR * Instituut voor Bouwrecht * Ministerie van BZK * Ministerie van OCW * NederLandBovenWater * Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed * Steunpunt Architectuuropdrachten & Ontwerpwedstrijden * Stimuleringsfonds Creatieve Industrie * alle deelnemers.

ARCHITECTUUR LOKAAL

Architectuur Lokaal
Tussen de Bogen 18
1013 JB Amsterdam
020 530 40 00
www.arch-lokaal.nl
www.ontwerpwedstrijden.nl

GRENS VERLEGGERS

WONEN, WERKEN, LEVEN MET ZORG EN ENERGIE

Ook in 2018 organiseerde Architectuur Lokaal traditiegetrouw een landelijke manifestatie voor de nieuwe lokale bestuurscolleges; ditmaal onder de noemer *Grensverleggers. Wonen, werken, leven met zorg en energie*.

Grenzen tussen wonen, werken, energie en zorg vervagen steeds sterker waardoor de traditionele, sectorale benadering van vraagstukken niet meer de oplossing biedt voor het probleem. Wethouders zullen hun werk moeten doen in een multidisciplinaire context en over de grenzen van hun portefeuilles heen moeten kijken. Bewoners zijn op verschillende manieren betrokken bij ruimtelijke processen waar ze onderdeel van zijn en treden ook steeds vaker op als initiatiefnemers. Architecten en opdrachtgevers werken steeds meer in teams met mensen uit geheel andere vakgebieden omdat die grensoverschrijdende samenwerking niet alleen inspiratie biedt, maar ook daadwerkelijk tot betere oplossingen leidt. Woningcorporaties betrekken de publieke ruimte of collectieve binnenruimten steeds vaker bij de informele woonruimte omdat de eigendoms grens allang niet meer de grens is die bewoners als daadwerkelijke betrokkenheidsgrens zien.

Overall worden grenzen opgerekt, of juist bewust naar binnen bijgesteld. Maar hoe dan ook: innovatie en ontwikkeling zit in het verleggen van grenzen. Grensvernauwing is een ander woord voor specialisatie. Er is nieuwe waardering voor echte kennis, historische verbanden en de complexiteit der dingen, als tegenhanger van *fake news* en de waan van de dag. Nu de crisis grotendeels voorbij is, is er weer lef om verder te kijken, meer te ambiëren en visies te formuleren. De economie trekt aan en culturele waarden worden in toenemende mate gemist na jaren van hardvochtige Excel bestanden. Er is ruimte voor reflectie en waardevermeerdering in immateriële zin, ook in termen van opdrachtgeverschap. De enige valkuil is het niet bijstellen van grenzen: gewoon doorgaan met hoe we het altijd deden, de status quo handhaven. Wie niet meebeweegt is op lange termijn af.

De manifestatie *Grensverleggers. Wonen, werken, leven met energie en zorg* liet op allerlei manieren voorbeelden zien van grensverlegging, grensverruiming en grensvernauwing. Er kwamen veel mensen aan het woord die hier even zoveel antwoorden op hebben, reflectie op bieden en inspirerende projecten hebben opgezet. In dit magazine zijn de resultaten van de dag zijn aangevuld met verdiepende interviews en de resultaten van prijsvragen in Nederland, die zowel in aantal als variatie toenemen. Wie het magazine van A tot Z doorleest zal ervaren dat de Nederlandse traditie om stad en land al overlegend vorm te geven, voortdurend nieuw leven wordt ingeblazen. Dat is noodzakelijk gezien de grote veranderingen. De inhoud laat ook zien dat veel betrokkenen met enthousiasme en plezier grenzen slechten op weg naar de toekomst.

Cilly Jansen
directeur Architectuur Lokaal

INHOUD

- 12 Grensverleggers was een manifestatie van
- 16 Panorama Nederland, COLLEGE VAN RIJKSADVISEURS
- 19 Zeggenschap over ruimtelijke kwaliteit, JOSÉ VAN CAMPEN
- 21 GAME ON!, XANDER VERMEULEN WINDSANT

Grenskonflikten: Wonen & Mobiliteit

- 24 Wonen is geen economisch product, MARTINE BAKKER
- 28 Het Groninger Woongenootschap tussen wal en woonboot
- 30 Problemen op de woningmarkt
- 34 Prijsvraag Oostenburgereiland Amsterdam
- 36 Concept voor de verruiming van Houten, HILDE DE GROOT
- 38 Jammer! (want er kan zoveel), ANKE VAN HAL
- 40 Het Rotterdams Woongenootschap als opdrachtgever
- 44 Prijsvraag Gezinsappartementen Rotterdam

Grensvervaging: Zorg & Technologie

- 46 Veranderen is nooit eenvoudig, JOOST ZONNEVELD
- 50 Pleidooi voor een zorglabel, GIJSBERT VAN HERK
- 55 Meer dan alleen woningen in Amersfoort, MICHEL VAN RENNES
- 58 Leve de zorg! SYB GROENEVELD
- 62 Kwetsbaarheid in de zorg, JETSKA VAN OOSTEN

Grenseffecten: Energie & Transitie volgorde gewijzigd

- 66 Experimenteren ja, maar niet teveel op eilandjes, MARK HENDRIKS
- 70 De energietransitie in vijf geboden, BERNO STROOTMAN
- 72 Prijsvraag Energielab Nagele
- 76 Polderoplossing voor Maastrichtse berg, GERT-JAN KRABBENDAM
- 78 Prijsvraag Energielandschap van de Toekomst, SYBILLA DEKKER en PETER VAN ROOY
- 82 Voortbouwen op vertrouwen, DAVID RADEMACHER en CHRISTOPHER DE VRIES

Grensgebieden: verstedelijking

- 86 Bouwen aan een sterker Nederland, JACO BOER
- 88 Dashboard Verstedelijking, DAAN ZANDBELT
- 90 Wenkende perspectieven, DICK VAN HAL
- 94 Prijsvraag Kunstwerf Groningen
- 96 O-team van het rijk helpt bij complexe projecten, INGEBORG THORAL
- 98 Kiezen voor verstedelijkingsmodellen, BOB VAN DER ZANDE
- 100 Antropoceen dashboard, PAUL A. RONCKEN

Grenzeloos: Plattelandsvernieuwing

- 102 Radicaal, realistisch en realiseerbaar: prijsvraag Brood en Spelen, FLORIS ALKEMADE

Grensverleggers: Participatie

- 108 Effectieve participatie kun je leren, TIM DE BOER
- 112 Een grafrede voor participatie, FRANS SOETERBROEK
- 120 De Overijsselse woonkeuken, MONIQUE VAN HAAFF

Grensverkenning: Lokaal bestuur

- 123 Coalitieakkoorden op de kaart

Grensverleggers in debat

Gesproken werd over wonen ('Wonen is geen economisch product'), zorg ('Veranderen is nooit eenvoudig'), energie ('Experimenteren ja, maar niet teveel op eilandjes'), verstedelijking ('Bouwen aan een sterker Nederland') en participatie ('Effectieve participatie kun je leren').

Vergezichten

Gedurfde plannen van ontwerpers en moedige bestuurders: dat zijn ingrediënten voor diversiteit in oplossingen voor het energievraagstuk. "Dat kan de regionale energieopgave alleen maar ondersteunen", constateerde vm. minister van VROM Sybilla Dekker bij de prijsvraag van NederLandBovenWater. Ook de radicale visies op plattelandsvernieuwing uit de prijsvraag Brood en Spelen zullen het Nederlandse landschap veranderen.

Prijsvragen

De prijsvraagcultuur is in opkomst in Nederland. Prijsvragen blijken een geschikt instrument te zijn bij de zoektocht naar innovatieve oplossingen. Hoe verloopt de weg naar uitvoering van winnende prijsvraagplannen in Groningen, Rotterdam, Nagele en Amsterdam? Alle prijsvragen in dit magazine zijn begeleid door Architectuur Lokaal en opgesteld aan de hand van Kompas.

Agenda's

Bestuurders, ontwerpers en vele anderen werken aan de opgaven voor de toekomst. Wat staat er op hun agenda? Vincent Kompier voerde acht gesprekken.

Horizon

Crossover betekent over de grenzen van de eigen horizon heen kijken. Dat er geen harde grens ligt tussen verschillende vakgebieden, maar dat ze kunnen samengaan of elkaar kunnen inspireren. In het magazine *Grensverleggers* mogen mooie crossovers van architectuur en beeldende kunst, dans, illustratie en landschap niet ontbreken.

Opinie

Kleine selectie uit de columns: architect Xander Vermeulen Windsant verheugt zich over opdrachtgeverschap als simultaan schaakspel, ruimtemaker Frans Soeterbroek wil niet meewerken aan kruideniersparticipatie, provinciaal adviseur Paul Rocken heeft bedenkingen bij naïef optimisme, hoogleraar Anke van Hal schaart geluk onder duurzaamheid en Rijksadviseur Berno Strootman reikt geboden aan voor energietransitie.

Meer weten?

In dit magazine komen tal van voorbeelden aan bod, evenals documenten voor meer informatie. Vanuit de digitale versie kunt u direct doorlinken. Wie de gedrukte versie

leest, kan die informatie naslaan in de bibliotheek van *Grensverleggers*: <http://grensverleggers.architectuurlokaal.nl/bibliotheek>

Coalities

Alle coalitieakkoorden 2017-2020 van de Nederlandse gemeenten op de kaart

Gemeente: Rotterdam
Datum: 26 juni 2018
Samenstelling: VVD, D66, PvdA, GroenLinks CDA en ChristenUnie-SGP
Coalitieakkoord: [Nieuwe energie voor Rotterdam](#)

JAN JONGGERIUS

Feijnd

GRENS VERLEGGERS

WONEN, WERKEN, LEVEN MET ZORG EN ENERGIE

29.11.2018

Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
STEUNPUNT
IABR

GRENSVERLEGGERS, WONEN, WERKEN, LEVEN MET ZORG EN ENERGIE WAS EEN MANIFESTATIE VAN:

LOKALE OVERHEID gemeente **Alkmaar** Paul Verbruggen
 gemeente **Almere** Ivonne de Nood
 gemeente **Amsterdam** Marieke van Doorninck (wethouder), Jan Duffhues, Bob van der Zande
 gemeente **Bladel** Ed Mol
 gemeente **Breda** Paul de Beer (wethouder), Marieke Beekers
 gemeente **Brummen** Eef van Ooijen (wethouder)
 gemeente **Culemborg** Kitty Lamaker
 gemeente **Deventer** Jan Jaap Kolkman
 gemeente **Eindhoven** Yasin Torunoglu (wethouder)
 gemeente **Enschede** Cristien Bensink, Werner Gerritsen
 gemeente **Groningen** Roeland van der Schaaf (wethouder)
 gemeente **Heerlen** Charles Claessens
 gemeente **Hilversum** Jan Kastje (wethouder)
 gemeente **Hoeksche Waard** (i.o) Kwaliteitsteam: Marleen van den Berg, Henk van den Berg, Dick Bussing, Raymond van Galen, Leen de Geus, Jos Gevers, Janneke Zevenbergen, Adrie Konijnendijk, Jan Prince, Jeroen Ras, Miranda Reitsma, Martin Roobol, Willy Spaan
 gemeente **Midden-Groningen** Chretien van den Akker
 gemeente **Oss** Sjuul Ketelaars, Marieke Rekwinkel
 gemeente **Purmerend** Thijs Kroese (wethouder)
 gemeente **Smallingerland** Lourens Trimp
 gemeente **Uden** Linda IJsseldijk
 gemeente **Utrecht** Renske Klein, Anne-Jo Visser
 gemeente **Venlo** Sjors Peeters
 gemeente **Zaanstad** Sanna Munnikendam (wethouder), Ronnie Hekkenberg, Wouter Peeters, Letty Reimerink, **gemeente Werkendam** Yves de Boer (burgemeester, tevens voorzitter Architectuur Lokaal)

provincie Flevoland Jan de Reus (gedeputeerde) **provincie Noord-Brabant** Eltjo Kugel, Ben Selten **provincie Noord-Holland** Joke Geldhof (gedeputeerde) **provincie Overijssel** Monique van Haaf (gedeputeerde), Chris van de Hoef, Tim de Weerd **provincie Utrecht** Paul Roncken

RIJKSOVERHEID
Minister van Staat Sybilla Dekker **Rijksbouwmeester** Floris Alkemade **Rijksadviseur Fysieke Leefomgeving** Berno Strootman, Daan Zandbelt **vm Rijksadviseur voor het Landschap** Dirk Sijmons **Raad voor Cultuur** Klazien Brummel **Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur** Jeroen Kok (raadslid) **Raad voor de Volksgezondheid** Pauline Meurs (voorzitter) **Ministerie BZK** Guus Enning, Marcel van Heck, Simone Huijbregts, Milou Joosten, Iris Thewessen, Bas Vereecken (Atelier Rijksbouwmeester), Anastasia Chranioti, Rienke Groot, Nicoline Kok, Rosa Stapel (College van Rijksadviseurs), Charles Aangenendt, Mayke Hoogbergen (directie Ruimtelijke ordening) **Ministerie OCW** Freek Ingen Housz, Ernest Slot (directie Kunsten) **Ministerie IenW** Peter Louwerse (IenW) Lex de Jong, Ingeborg Thorald (O Team)

ONTWERP **Alexandra Dietzsch Architectuur** Alexandra Dietzsch **AM_A Architects** Andrea Mohn **Arcadis Waterbeheer & Landschap** Marjan den Braber **Archipunt** Jolanda van der Sluis **Architectuurcentrale** Thijs Asselbergs Thijs Asselbergs **Bright** Thijs van Spaandonk, Gerjan Streng **Cab54 architecture, theory and strategy** Christiaan Weiler **Cascoland** Roel Schoenmakers **de Architecten Cie** Pi de Bruijn, Erik Vrieling **Groosman** Iren

Koomen **Hulshof Architecten** Ineke Hulshof **Inbo** Jesper Gringhuis, Rutger Oolbekkink **Laura Alvarez Architecture** Laura Alvarez **Laurens Boodt Architect** Laurens Boodt **LOS stadomland** Gerben Smulders **Nieuwe Architecten** Joep Windhausen **Nuy van Noort** Maartje Nuy **od205** Judit Gaasbeek Janzen, Astrid Steenvoort **Rademacher De Vries architecten** Christopher de Vries **SACON** Margret Drok, Hanneke Rinkel **Spatial Strategies** Remco Rolvink **Steenhuis Meurs bv** Marinke Steenhuis **Studio Valkenier** Wouter Valkenier **Studio MAEK** Melvin Kaersenhout **Tom Bergevoet Architecture** Tom Bergevoet **Urban Dynamics** Daniel Casas Valle **Van Milligen & De Vries** Ard de Vries **Verhoeven Architectuur & Interieur** Hans Verhoeven **WattArt** Heleen de Wit **Werkend Landschap** Peter Hermens

INITIATIEF, ONTWIKKELING, ONDERNEMING **Amsterdam UMC** Emile Spek **Bouwinvest** Dick van Hal **Coöperatie Energiek Nagele** Rutger Bergboer, Andries Poppe **De Ruimtemaker** Frans Soeterbroek **Dubbel LL Buurtontwikkelaars** Lars Mosman **Groninger Woongenootschap** Peter Michiel Schaap **Liandon** Ben Tubben **On(t) roerend Goed** Sabine Megens-de Meza **Plug In Novatie BV** Ronald Plug **Rochdale & Aedes** Hester van Buren **Stadmakers-centrum** Floor Ziegler **Stok** Martin van 't Klooster **Syntrus Achmea** Esther Akkerman **Tertium** Natasja van den Berg, Michiel Hulshof **Timpaan** Martin van Mier **Waternet** Maarten Claassen **Woningcorporatie Gooi en Omstreken** Maarten van Gessel **Zeeuwind** Marco Bouwman

ONDERWIJS, ONDERZOEK **Nyenrode Business Universiteit** Anke van Hal **Future Urban Regions** Jet van Zwieten **NederLandBovenWater** Peter van Rooy **Priemus onderzoek & advies** Hugo Priemus **Strategic Area Energy TU Eindhoven** Laetitia Ouillet **TU Delft** Marja Elsinga, Mike Emmerik

INSTELLINGEN **Aorta** Paul Dijkstra, Eveline Paalvast **Architectuur Lokaal** Margot de Jager, Cilly Jansen, Vincent Kompier, Tom Prins, Bram Talman **CBK Zeeland** Kathrin Ginsberg **Dudok Architectuur Centrum** Indira van 't Klooster **FASadE** Irene Edzes **IABR** Jelte Boeijenga **Instituut voor Bouwrecht** Evelien Bruggeman **Kadaster** Bert Hoeve **Kunstloc Brabant** Hermelinde van Xanten **Landschaps-triënnale 2020** Rob van Aerschot **Platform Gras** Sandra Grabs **Stichting Humanitas Rotterdam** Gijsbert van Herk **Stimuleringsfonds Creatieve Industrie** Dominique Geelen, Syb Groeneveld, Nazanin Hedayati, Jetske van Oosten, Maarten Tas

ADVIES **Careldereus bv** Carel de Reus **Commissie m.e.r.** Marja van der Tas **Dorp, Stad en Land** Martijn Oosterhuis, Sander van Venetië **Gert-Jan Meijer project & procesmanagement** Gert-Jan Meijer **Het Oversticht** Merel Enserink **ICSadviseurs** Mijke Kromdijk **JanRutten.com** Jan Rutten **Plein 13 Consultancy** Ronald Lohr **Stichting Mevrouw Meijer** Wilma Kempinga **Michel Coenen Advies** Michel Coenen **Publieke Zaken** Bram Sommer **Territoria** Karin Peeters

EN VERDER Martine Bakker, JaapJan Berg, Jaco Boer, Tim de Boer, Agnes Evers, Kirsten Hannema, Maarten van Heezik, Mark Hendriks, Albert Hutschmaekers, Jeroen Junte, Jasper Klapwijk, Titia van Leeuwen, Noud de Vreeze, Joost Zonneveld

Panorama Nederland: herkenbaar en toch fundamenteel anders

Een optimistisch antwoord op grote maatschappelijke opgaven. Dat is Panorama Nederland, de toekomstvisie van het College van Rijksadviseurs. Het Panorama verbeeldt hoe Nederland eruit kan zien als we kiezen voor een gedurfde en samenhangende aanpak. Met als uitkomst een schoner, hechter en rijker land. COLLEGE VAN RIJKSADVISEURS

Onontkoombaar

Een nauwkeuriger bestudering van het Panorama - inclusief de teksten eronder en erboven - en van het bijbehorende rapport schetsen wel degelijk ingrijpende veranderingen. Veranderen en ingrijpen is onontkoombaar door alles wat op ons afkomt, meent het College van Rijksadviseurs. We moeten overstappen op hernieuwbare energie, we moeten een antwoord hebben op de combinatie van stijgende zeespiegel, droogte en heftige neerslag. Ook moet de landbouw op de schop en moeten

Nederlandse steden meer woningen bieden en tegelijkertijd aantrekkelijk blijven voor hun inwoners.

In plaats van moedeloos te worden van al dat 'moeten', kunnen we de opgaven aangrijpen om dromen waar te maken. Zo denkt in ieder geval Rijksbouwmeester Floris Alkemade, voorzitter van het College van Rijksadviseurs, erover. 'Het is prachtig om deel uit te maken van een generatie die op zoveel terreinen een beslissende wending kan inzetten', zegt hij.

Gidsland

De Rijksbouwmeester wil zelfs een gidsland van Nederland maken. Een land dat zelf hernieuwbare energie opwekt, dat de landbouw hervormt en bij de stad brengt, een land dat leeft met water en een land met steden waar het goed wonen, werken én ontspannen is. Rond deze vier thema's die een grote ruimtelijke impact hebben presenteert het Panorama Nederland samenhangende oplossingen. Het is zeker geen blauwdruk, maar bedoeld om te inspireren.

Water

We gaan meer leven mét water. Van oudsher is veiligheid het cruciale woord bij het Nederlandse waterbeheer. We zijn er al eeuwen goed in om het water tegen te houden, met dijken en keringen. Water bepaalt onze identiteit. De klimaatverandering dwingt tot meer, zeker rond het rivierenlandschap. De zeespiegel stijgt en perioden met veel neerslag en droogte gaan elkaar afwisselen. Dat vraagt om ruimte voor het water bij overvloed en om opslag van water voor perioden met droogte. We gaan in de stad meer leven met natuurlijk water, maar maken ook nieuwe natte natuurgebieden. De kwaliteit van de leefomgeving neemt toe. Het Rijk wordt rentmeester en kijkt naar de lange termijn.

Het Panorama Nederland presenteert de ideeën letterlijk in een panorama, zoals we dat kennen van het bekende panorama Mesdag. Het heeft een doorsnee van een meter of acht en je moet even bukken om erin te komen. Als je dan in het midden staat en om je heen kijkt beleef je het Nederlandse landschap in alle variaties. Bij de eerste aanblik herken je de typisch

Nederlandse weilanden, de fraaie panden met oude gevels en ook de kust met duinen. Want nee, de toekomstvisie biedt geen futuristische skyline met wolkenkrabbers en een monorail hoog boven de straat. Het landschap is herkenbaar. De kleuren groen en blauw overheersen. De getekende wolken nodigen zelfs uit om er figuren in te ontdekken, zoals kinderen dat doen.

Landbouw

Met de boeren wordt een 'New Deal' gesloten. Daarvoor pleit het College van Rijksadviseurs als het om de hervorming van de landbouw en het boerenland gaat. Het huidige landbouwmodel is uitgeput. De bodem raakt uitgeput, de boeren lopen op tegen grenzen, ook qua inkomen, en de consument is zich ook bewust

van de schaduwkanten van de intensieve landbouw. Met een 'New Deal' wordt de landbouw uiteraard duurzaam, maar ook meer in evenwicht met het landschap en de maatschappij. De boeren gaan een eerlijk inkomen verdienen, met hun producten en met andere werkzaamheden. De bodem wordt gezond en de biodiversiteit neemt toe. ▶

► Stad

De stad van de toekomst biedt alles: je kunt er fijn wonen, werken en ontspannen. En heel belangrijk: je komt elkaar tegen. De populariteit van de stad en de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens vragen om een frisse blik op de inrichting van steden. Een deel van de miljoen nieuwe woningen die nodig zijn, komen er via verdichting in de steden en dorpen.

Het College van Rijksadviseurs stapt af van het concept van woonwijken op afstand van het werk en slepend woon-werkverkeer. Goed openbaar vervoer en voorrang voor fietser en voetgangers zorgen voor prettige mobiliteit. Panorama Nederland koestert tegelijkertijd het erfgoed omdat dat karakter geeft aan de stad.

Energie

Nederland wordt als land vrijwel geheel 'energie neutraal'. Besparingen door isolatie vermindert het energiegebruik, we zetten in op nieuwe technieken als geothermie en aquathermie en we maken elektriciteit met behulp van de wind en de zon. Duidelijke keuzes voorkomen dat alleen al het woord 'energietransitie' weerstand gaat oproepen. Een uitgangspunt is dat het

landschap er niet onder gaat lijden. Windmolens strooien we niet verder uit over het land, maar zetten we bij elkaar in grote parken in de Noordzee. Die staan daar vast niet voor de eeuwigheid, wie weet welke nieuwe technieken de toekomst nog in petto heeft. Om zoveel mogelijk zonne-energie op te wekken komt er een 'dakenwet'. Panelen gaan massaal op gebouwen en liever niet op landbouwgrond.

Meer weten?

Panorama Nederland toert in 2019 door het land en is gratis te bezoeken. Kijk op de website van [Panorama Nederland](#) voor de data en plaatsen. Op deze website is ook de app van Panorama Nederland te downloaden.

DE BODEM

Bij een panorama denk je aan een vergezicht, aan de horizon, aan alles boven de grond. Maar de toekomstvisie duikt ook onder de grond. De kwaliteit van bodem krijgt nadrukkelijk aandacht. Zo is de bodem sturend bij de keuzes in de landbouw, verdient de bodemdaling aandacht en kan de bodem hernieuwbare energie leveren.

WETHOUDERSENQUÊTE ZEGGENSCHAP OVER RUIMTELIJKE KWALITEIT

Traditiegetrouw publiceerde Architectuur Lokaal in april 2018 de resultaten van haar enquête onder wethouders aan het einde van de vierjarige raadsperiode, over het beleid en de uitvoering van het gemeentelijk opdrachtgeverschap in de ruimtelijke omgeving.¹ Voor deze zesde editie werden 1.554 wethouders uitgenodigd. De nadruk lag op wethouders met Ruimtelijke Ordening in de portefeuille, maar ook andere wethouders zijn uitgenodigd omdat de portefeuille Ruimtelijke Ordening niet in alle gemeenten als zodanig te boek staat. 117 wethouders reageerden. Op het totale aantal uitgenodigde wethouders is dat weinig (8%) maar op het totale aantal gemeenten (380) is dat een mooie respons van 31%. De resultaten geven een waardevol en kleurrijk beeld van wat er in de gemeenten speelt op het gebied van ruimtelijk beleid. JOSÉ VAN CAMPEN

“Veel meer wethouders hebben te maken gehad met particuliere initiatiefnemers van ruimtelijke plannen. Daar hebben zij plezier in”

PARADOX

Dit is de zesde enquête op rij en dat biedt gelegenheid om tijdverschijnselen en trends te markeren. De verschuiving naar collaboratieve ruimtelijke planning is zo'n trend. Ruimtelijke ordening is niet meer gericht op de uitvoering van vooraf ontworpen en vastgestelde plannen (blauwdrukken), maar op samenwerkingsprocessen waarin verschillende actoren in een zo vroeg mogelijk stadium worden betrokken. Wethouders zitten niet op een eiland maar werken in een maatschappelijke context met veel verschillende partijen. Als de resultaten van 2018 worden vergeleken met die van 2014 valt

op dat veel meer wethouders te maken hebben gehad met particuliere initiatiefnemers van ruimtelijke plannen (van 19% in 2014 naar 31% in 2018). Daar hebben wethouders plezier in: ze noemen samenwerking, (ruimtelijke) ontwikkeling, mensen, contacten en inwoners als de leuke kanten van hun portefeuille. Participatie en draagvlak staan bij hen

hoog aangeschreven, maar tegelijk ervaren ze de afstemming met andere partijen als een van de lastigste punten. Op deze schijnbare tegenstelling kom ik later nog terug.

GROOT FEEST

Wat enquêtes als deze ingewikkeld maakt, is dat termen als 'duurzaamheid', 'leefbaarheid', 'ontwerp' en 'ruimtelijke kwaliteit' eenduidig klinken maar dat niet zijn. Bij doorvragen blijkt iedereen er zijn eigen invulling aan te geven. Dat zien we ook terug in de conclusies. Bijvoorbeeld de conclusie van de onderzoekers dat ruimtelijk kwaliteitsbeleid niet langer meetbaar is in de resultaten van deze enquête. Dat klinkt vrij alarmerend! Zeker gezien het feit dat gemeenten in de Omgevingswet een expliciete zorgplicht krijgen voor een goede kwaliteit van de fysieke leefomgeving.

De conclusie blijkt gebaseerd op vragen over het ruimtelijk beleid: welke onderwerpen zijn belangrijk, hoe vaak staat het ruimtelijk beleid op de agenda van het college en de gemeenteraad, met welke instanties is samengewerkt en in welk stadium is er overlegd met de welstandscommissie, de commissie ruimtelijke kwaliteit, de stadsarchitect of de supervisor? Uit de antwoorden blijkt dat het begrip ►

¹ Enquête [Beleid en uitvoering gemeentelijk opdrachtgeverschap 2014-2018](#), Architectuur Lokaal i.s.m. Kantar Public.

► 'schoonheid' geen rol van betekenis meer speelt bij de beleving van ruimtelijke kwaliteit (in 2014 werd dit nog door 7% genoemd). Mijn indruk is dat vooral deze bevinding heeft geleid tot de bewuste conclusie. Maar ruimtelijk kwaliteitsbeleid kent veel meer facetten. Sterker: ik zie de enquêteresultaten als één groot feest van ruimtelijk kwaliteitsbeleid. Zeker gezien de antwoorden die zijn gegeven over uitvoering van ruimtelijk beleid en onderwerpen van belang voor ruimtelijke kwaliteit. Want daar wordt de enquête bijzonder interessant.

FORSE INZET VAN ONTWERPKRACHT

Als de wethouders denken aan ruimtelijke kwaliteit noemt bijna de helft planologische kwaliteit (44%) als bepalende factor. Een op vijf (20%) zegt zelfs dat dat het eerste is waar zij aan denken. Ook leefbaarheid (37%), duurzaamheid (36%) en toekomstbestendigheid (36%) blijken vaak geassocieerd te worden met ruimtelijke kwaliteit. Daarnaast spelen thema's zoals openbare ruimte, buitengebied, architectuur van de nieuwbouw, cultureel erfgoed, voorzieningen, vestigingsklimaat, bereikbaarheid en economisch belang een rol. Op basis van deze cijfers zou ik concluderen: ruimtelijk kwaliteitsbeleid is volwassen geworden. Want het gaat nu om integrale goede omgevingskwaliteit; niet om louter

schoonheid of visuele kwaliteit. Een ander voorbeeld waar meerdere interpretaties mogelijk zijn, is de conclusie dat de inzet van ontwerp niet meer wordt genoemd als een van de instrumenten om tot kwaliteit te komen. Wethouders associëren instrumenten om tot ruimtelijke kwaliteit te komen vooral met de kwaliteit van het proces en manieren om tot draagvlak te komen. Het beeldkwaliteitsplan, bewonersparticipatie en informatiebijeenkomsten zijn, net als in 2014, de drie belangrijkste instrumenten bij het realiseren van ruimtelijke kwaliteit. Ontwerpateliers staan op een stabiele vierde plaats met 18%. Wijst dit niet juist op forse inzet van ontwerpkracht? Want hoe kun je zonder ontwerpers beeldkwaliteitsplannen maken, ontwerpateliers organiseren en participatieprocessen goed laten verlopen?

FUZZY

Daarmee kom ik op het beloofde punt van participatie en draagvlak. Dit staat hoog aangeschreven maar tegelijk wordt de afstemming met andere partijen in 2018 als lastiger ervaren dan in 2014. Wet- en regelgeving en bezwaarprocedures worden juist minder als een probleem ervaren dan in 2014. Vereenvoudiging van de regelgeving kan hieraan mee hebben gewerkt. Dat lijkt weer strijdig met de gesignaleerde grote behoefte van de wethouders aan meer informatie over regelgeving. Hoe dan ook, de ervaring van de wethouders kan duiden op een verschuiving van door de wet aangestuurde procedures

naar fuzzy samenwerkingsvormen. Iedere situatie is anders, er zijn geen vaste spelregels voor participatie en zeggenschap.

De Omgevingswet bevestigt en stimuleert deze tendens. De afwegingsruimte voor lokale bestuurders neemt toe en wordt integraler. Er ontstaat meer discretionaire ruimte, en dát is de plek waar de onderhandelingen met alle betrokken actoren zich afspelen. Het gaat daarbij om de grote hoeveelheid dagelijkse gesprekken, ideeën en keuzes die uiteindelijk tot een bestuurlijk besluit leiden. In de Engelse taal wordt onderscheid gemaakt tussen *decision making* (het proces dat nodig is om te komen tot een besluit) en *decision taking* (het nemen van het besluit). In het proces van *decision making* wordt een ruimtelijk plan ontworpen, gevormd en vervormd, besproken en aangepast. *Decision making* biedt ruimte voor zeggenschap voor alle betrokkenen.

PUBLIEKE DOELSTELLINGEN

Maar hoe doe je dat? vragen de wethouders zich af. Hoewel de Omgevingswet initiatiefnemers van ruimtelijke projecten verantwoordelijk maakt voor maatschappelijke participatie, blijft de vraag onbeantwoord of het maatschappelijk belang daarmee voldoende behartigd wordt.

Gemeentebestuurders worden geacht de bredere publieke doelstellingen in de gaten te houden, te kijken naar alternatieven en consequenties op andere ruimtelijke schaalniveaus en in andere tijden. En om te beoordelen

of de gebruikswaarde, de toekomstwaarde en de belevingswaarde van een ruimtelijke ingreep elkaar versterken. Dat alles met ambitie en passend bij de beleidskaders. Dit vraagt veel afstemming en dat wordt daardoor als lastig gezien. Ik zie echter mooie kansen in nieuwe participatieprocessen waarin gemeenten in gesprek gaan met betrokkenen over de spelregels, de kaders en de mensen die de planvormingsprocessen begeleiden. De maatschappelijke participatie kan bijvoorbeeld worden samengebracht met de ruimtelijke kwaliteitsadvisering door deskundigen en ontwerpers. Op die manier worden belangen, kennis en creativiteit gebundeld.

Wat adviseren de wethouders aan hun opvolgers? Visie. Luisteren. Kwaliteit. (Inwoners) betrekken. Doorgaan. Ik zou hieraan willen toevoegen: denk na over die grotere afwegingsruimte. Zorg voor een transparant en efficiënt proces van *decision making*, zodat iedereen op het moment van *decision taking* kan zien dat het besluit zorgvuldig is afgewogen en het publieke belang dient.

JOSÉ VAN CAMPEN IS ZELFSTANDIG PLANOLOOG EN EEN VAN DE INITIATIEFNEMERS VAN MOOIWAARTS. ZIJ DOET MOMENTEEL PROMOTIE-ONDERZOEK AAN DE TU DELFT. EERDER PUBLICEEFDE ZIJ ONDER MEER HET BOEK 'OMGEVINGSKWALITEIT EN RUIMTE' (2018).

Xander Vermeulen Windsant is oprichter/eigenaar van XWV Architectuur

Column

GAME ON!

👤 XANDER VERMEULEN WINDSANT

Elke architect zal je vertellen dat de kwaliteit van een project uiteindelijk maar door één aspect bepaald wordt: de ambitie van de opdrachtgever. Natuurlijk zal elke architect die opdrachtgever verleiden die ambitie te verhogen, maar uiteindelijk zal elke opdrachtgever op een

gegeven moment zeggen: tot hier en niet verder. Wie betaalt bepaalt.

De dynamiek van het 'tot-hier-en-niet-verder' moment is voor elke ontwerper een net zo belangrijk deel van het project als het inhoudelijke werk. De beheersing daarvan bepaalt of je een papieren droom kan omzetten in een gerealiseerde werkelijkheid die een concrete impact heeft op de maatschappij. En als de verleiding heeft gewerkt, is die impact ook groter dan vooraf door de opdrachtgever was bedacht. 'More bang for your buck', in goed Nederlands. Hoe groter de opgave, hoe complexer het spel. Het wordt pas lastig als een opgave zo groot wordt, dat de complexiteit een Gordiaanse knoop wordt. Dan loopt het spel vast. Of komt niet eens op gang. Ambities blijven ambities, maar daadwerkelijke impact krijgt geen vorm. Precies dat lijkt wel het geval bij de grootste opgaven van dit moment: klimaatadaptatie, energietransitie en betaalbare en bereikbare woningen. We weten allemaal dat het nodig is dat we het spel gaan spelen, en heel snel ook, maar niemand lijkt te weten welke regels gevolgd moeten worden, en belangrijker nog: wie is in het spel de opdrachtgever? Het land, gemeenten, de bewoners, steden of regio's, bedrijven, Europa, de VN? Of allemaal tegelijk?!

Wie betaalt en dus bepaalt?

Iedereen voelt op zijn klompen aan dat deze grote opgaven een gezamenlijke inzet vragen zonder dat iemand in zijn eentje het vermogen heeft om alle spelregels of alle spelers te kennen. En als het spel niet gespeeld wordt, dan komen we er ook niet aan toe ambities in concrete stappen om te zetten. Dit proces kan je een 'ontwerpogave' noemen: net zoals bij het

"Anders dan de 'overzichtelijke' opgaven van het verleden, zijn de uitdagingen van nu niet in één spel te vatten"

ontwerpen van een gebouw is de crux bij de grote vragen van deze tijd nu niet wat er in theorie mogelijk is (op papier zijn deze problemen al tienmaal in dromerige utopieën opgelost) maar wat betaalbaar, uitvoerbaar en 'passend' is in de realiteit van nu. Anders dan de 'overzichtelijke' opgaven van het verleden, zijn de uitdagingen van nu niet in één spel te vatten. Het is een toernooi, waar we met elkaar op tientallen borden simultaan schaken. Alle spelers moeten niet alleen hun eigen spel in de gaten houden, maar ook meedenken met de andere spellen. Spellenspel die lokaal, nationaal en mondiaal gespeeld worden. Het vereist een langetermijnvisie: niet die ene zet is maatgevend, maar waar we over tien of twintig zetten zullen staan. Het zijn in ieder geval termijnen die veel langer dan een bestuurlijke termijn van vier jaar of een (ambtelijke) 'carrièrestap' van een paar jaar zijn.... Wat een geweldige tijd om allemaal opdrachtgever, speler en bepaler van de spelregels te zijn. Wat een geweldig spel! En als we het goed doen, als we ons laten verleiden door wat er nog meer mogelijk zou kunnen zijn, krijgen we zelfs voor elkaar dat we niet alleen de 'problemen oplossen', maar met zelfs een mooiere, betere wereld eindigen dan we nu kunnen voorzien.

More bang for your buck!

Crossover

ARCHITECTUUR EN ILLUSTRATIE

Gemma Pauwels, Dutch Wildernis, 2015

Gemma Pauwels maakt illustraties voor verschillende dagbladen en onlinemagazines. Haar illustraties geven ironisch commentaar op een bepaalde situatie.

GRENS CONFLICTEN WONEN & MOBILITEIT

De woonopgave is terug van weggeweest. Door de grote aandacht voor de kwantiteit van de woningbouwopgave raakt aandacht voor de kwaliteit ondergesneeuwd. Hoe gaat de verduurzaming van de woningbouw eruitzien en hoe is de woningvoorraad betaalbaar te houden? Wat zijn de mogelijkheden voor lokaal beleid en hoe

kunnen bewoners worden betrokken? Vaak wordt gedacht dat initiatieven voor nieuwe organisatievormen voor woningbouw en deregulering versnelling van het proces betekent. Maar is dat ook echt zo? En geldt dat ook voor nieuwe ontwikkelvormen, zoals de wooncoöperatie?

Debat

Wonen is geen economisch product

In de salon van Villa Jongerius werd bij de wethoudersmanifestatie *Grensverleggers* gediscussieerd over innovatie in de woningbouw. Het ging over technische, financiële, politieke en sociale aspecten. Met als opvallende conclusie dat 'de mensen' daarbij nogal eens vergeten worden. MARTINE BAKKER

MARTINE BAKKER IS ARCHITECTUURHISTORICUS EN WERKT ALS REDACTEUR BIJ BLAUWDRIJK, WAGENINGSE UITGEVERIJ GESPECIALISEERD IN STAD EN LANDSCHAP.

Rond 1920 schakelde de Utrechtse hoveniersfamilie Jongerius van fruit en groente over naar de autobranche. Jan Jongerius kreeg de bijnaam Jan Ford. Hij liet de oude, bakstenen familieboerderij rigoureus afbreken en bouwde naar eigen ontwerp een glanzend witte, nieuwe villa in een stijl die het midden hield tussen modernisme, art deco en katholiek traditionalisme. Niemand kon er precies de vinger op leggen, zo persoonlijk was de architectuur. Het blijkt een passend decor voor de twee onderdelen van het programma *Grensconflicten*. Niets is ten slotte persoonlijker dan de eigen woning. In het eerste deel van het programma, *De olifant in de kamer*, discussiëren Marja Elsinga (hoogleraar TU Delft), Anne-Jo Visser (gemeente Utrecht) en Anke van Hal (hoogleraar Nyenrode) onder leiding van Vincent Kompier (Architectuur Lokaal) over de energietransitie

in relatie tot de woningbouwopgave. Hugo Priemus leidt dit in, waarbij hij meteen een oproep doet aan gemeenten. De huisvestingsproblematiek zou, nu er grote opgaven bij komen zoals die van de energietransitie, volgens hem niet overgelaten moeten worden aan de markt. "Er hoort altijd aan de onderkant van de markt garantie te zijn op betaalbare woningen. De focus ligt tegenwoordig op duurzaamheid en beschikbaarheid, waardoor betaalbaarheid en zeggenschap nogal eens worden vergeten."

UTRECHT | Al doende leren

Priemus waarschuwt dat het een formidabele opgave wordt om de sociale huurwoningen af te koppelen van het aardgas. Anne-Jo Visser kan dit alleen maar beamen.

Het behelst namelijk veel meer dan een - op zich al enorme - technische aanpassing. Visser deed ervaring op in de Utrechtse wijk Overvecht, waar het gebied Overvecht-Noord werd aangewezen als pilot voor de overstap naar aardgasvrij. Het gaat in deze wijk om 8000 woningen, waaronder 1350 koopwoningen. Argumenten voor de keuze voor dit gebied waren onder meer de toch al geplande vervanging van het gasnetwerk, het lopende sociale programma en het grote aandeel corporatiewoningen. Als het in Overvecht niet haalbaar en betaalbaar is, dan is het dat nergens, zo is het idee. Na een jaar zijn de initiatieven van bewoners gering, afgezien van de bewoners in de Vechtzoom in Overvecht. Visser: "In een wijk als Hoograven meldde een groep van 120 bewoners zich vrijwillig om na te denken over van het aardgas af te gaan. In Overvecht is de behoefte om zichzelf te organiseren minder groot en moeten samenwerkende partijen een meer sturende rol spelen in de zoektocht naar alternatieven."

TORONTO | Geluk bepalen

Onderzoeker Anke van Hal raadt aan om verandering juist in wijken als Overvecht te koppelen aan wat mensen echt belangrijk vinden. "Van het gas af heeft nog geen prioriteit. De bewustwording is door de aandacht voor de aardbevingen in Groningen wel gegroeid, maar men heeft toch liever dat de burens het eerst doen. Een klein groepje loopt uit zichzelf voorop en een klein groepje interesseert het hoegenaamd niet. De rest, de grote middengroep, is in dit geval interessant." In Toronto werkte Van Hal in soortgelijke wijken als Overvecht. Daar werd eerst in kaart gebracht wat er in de wijk leefde. Vervolgens is een 'gereedheidskist' geboden voor aspecten als de waterhuishouding, biodiversiteit, geluk en gezondheid. "Een lang traject dus, maar als je het helemaal doorloopt kan de uitkomst verrassen", aldus Van Hal. Zo kwam niet de

aanpak van criminaliteit, maar de aanleg van moes-tuintjes op de balkons als belangrijkste opgave uit de bus. Als je goed kijkt wat er in zo'n wijk leeft, wat de mensen drijft, vind je haakjes voor verandering, wil Van Hal maar zeggen. "Het is niet onmogelijk, je moet alleen vertragen alvorens te versnellen." Marja Elsinga ziet de energietransitie, net als Floris Alkemade bij de plenaire opening van de manifestatie, als een culturele opgave. Het onderwijs moet volgens haar zorgen dat die opgave "in ons systeem komt". Dan staan duurzaamheid en betaalbaarheid volgens haar vanzelf voorop - een andere prioriteitstelling dus dan die Priemus in zijn inleiding schetste. Elsinga onderzoekt op dit moment in Europees verband hoe de energietransitie uitpakt voor goedkope woningen. Van Hal hoopt dat de gedragswetenschap ook in het onderzoek wordt betrokken. Bouwkundigen zijn daar volgens haar veel te onbekend mee. "Terwijl niets persoonlijker is dan de eigen woning", aldus van Hal. "Van de gedragswetenschappen kunnen we leren dat iedereen het belangrijk vindt om ergens bij te horen, om iets nuttigs te doen en om autonomie te hebben. Als er weerstand is tegen een plan wordt meestal een van deze aspecten met voeten getreden."

PARIJS | Maximum stellen

Het klimaatakkoord stuurt aan op een wijkgerichte benadering. In Overvecht-Noord vindt de transitie plaats op basis van vrijwilligheid, zegt Anne-Jo Visser. "Maar dat is onvoldoende voor het aanpakken van alle woningen." Voor dwang ontbreekt simpelweg de wetgeving. De gemeente Utrecht regisseert, brengt de financiële middelen in kaart en verzamelt kennis over methoden en technieken. Hugo Priemus vindt het logisch dat er iets verwacht wordt als je beweegt op het snijvlak van vrijwilligheid en dwang. Hij oppert dat de gemeente, om mensen over de streep te trekken, *first movers* kan ▶

► waarden. Anke van Hal draagt een Parijs' voorbeeld aan, waar een maximumbedrag werd vastgesteld voor de uitvoering van de gewenste warmte-isolatie. Daar stelde de gemeente dus grenzen aan de markt om de bewoners financieel te beschermen. Met een wijkgerichte aanpak opereer je volgens Priemus op het juiste schaalniveau. Visser wijst erop dat de schaal bepalend is voor de kosten. Volgens Van Hal is men in Nederland te kritisch over prefabricage en schaalvergroting. Zelfs Urgenda is tegen schaalvergroting en prefabricage, omdat standaardisatie de marktpositie van bedrijven versterkt in plaats van de positie van corporaties en bewoners. Van Hal denkt ook dat externe factoren steeds belangrijker worden, ook bij het energievraagstuk. "Bedrijven als Ikea zullen met innovaties komen, daar kun je als gemeente maar beter op voorbereid zijn."

GRONINGEN | Wel zin, geen lef

Bewoners en particuliere ontwikkelaars zijn ook een externe factor met innovatiekracht, blijkt in het volgende debat, onder de noemer *Minder regels, minder overleg?*. Daarin nemen Peter-Michiël Schaap (Groninger Woongemeenschap), Ivonne de Nood (voormalig gebiedsontwikkelaar Oosterwold) en Jan Jaap Kolkman (wethouder Deventer) onder leiding van Natasja van den Berg praktijkvoorbeelden door uit Groningen, Almere en Deventer. Met als optimistische hypothese dat problemen als traagheid, betaalbaarheid en eenvormigheid kunnen worden opgelost door te kiezen voor ander beleid en andere processen. In Groningen blijkt dat niet helemaal goed te gaan. Zo stelde het Groningse architectuurplatform GRAS in 2012 voor om de lokalen van een voormalig schoolgebouw, waar al gewoond en gewerkt werd, te verkopen aan de gebruikers. "De wethouder was enthousiast", vertelt Peter-Michiël Schaap, "maar de druk van de woningnood bleek zo groot dat de school uiteindelijk op een gangbare manier is verbouwd en opgedeeld: verkamerd voor studenten."

Schaap is betrokken bij het Groninger Woongenootschap, dat in 2015 gelanceerd werd met steun van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. De doelgroepen waren toen 'ouderen', 'zzp-ers tussen de dertig en vijftig jaar' (voor wie de woning een pensioenvoorziening kan zijn) en 'starters op de woningmarkt'. Sandra Grabs (Platform GRAS) was als Groningse architect betrokken bij het Woongenootschap. Zij vindt dat er in de woningbouw in het algemeen nog veel te weinig gekeken wordt naar andere woningtypologieën of naar de mogelijkheid om vierkante meters te kopen en te verkopen; een mogelijkheid die het Woongenootschap wel biedt. Ook cascobouw wordt volgens Grabs nog altijd niet gezien als reëel alternatief. "Rekening houden met deze drie aspecten vraagt om een nieuwe manier van ontwikkelen, waarbij je de fitness van je doelgroep moet kennen. Dat is blijkaar lastig. Want financieel is het haalbaar, dat is allemaal doorgerekend."

De gemeente Groningen heeft het Groninger Woongenootschap omarmd, omdat het zich op de groepen richt die corporaties niet meer mogen bedienen, de inkomensgrenzen net boven modaal. "De markt in Groningen pakt deze groep niet vanzelf op", zegt Schaap. "Vooral de sterk gestegen woningprijzen vormen een probleem." De drie teams van het Woongenootschap werden dan ook uitgedaagd om een zo hoog mogelijke kwaliteit te realiseren voor zo laag mogelijke kosten. Het 'startersteam' koos, ook gezien de industriële locatie, voor een pioniersconcept met kant- en klaar units. Dat wordt volgens Grabs extra aantrekkelijk door de mogelijkheid om je unit uit te bouwen als je van starter de stap maakt naar gezin. Schaap: "Ik begrijp niet dat wonen in Nederland nog steeds als een puur economisch product wordt gezien. Mensen nemen genoeg met uniforme nieuwbouw, maar dat wil niet zeggen dat zij geen specifieke wensen hebben. Al sinds 2013 is er wettelijk veel meer mogelijk op de woningbouwmarkt. Dit soort initiatieven zijn niet nieuw. We praten er ontzettend veel over, maar er gebeurt nog veel te weinig. Reguliere

bouwbedrijven en gemeenten zijn nu eenmaal gebaat bij de huidige situatie. Door de verhuurdersheffing hebben gemeenten en corporaties tegenstrijdige beleidsdoelstellingen. En partijen durven het simpelweg niet aan."

ALMERE | Problemen voorwaarts oplossen

Almere is een van de gemeenten waar wel flink wordt geëxperimenteerd met woningbouw. Momenteel verrijst hier de uitgestrekte woonwijk Oosterwold, waar bewoners nagenoeg mogen bouwen wat zij willen en daarbij gezamenlijk de voorzieningen, inclusief infrastructuur, zelf regelen. De grond is niet bouwrijp, de overheid deed geen voorinvestering. Het masterplan van MVRDV voorzag alleen in een aantal 'spelregels'. Zo is voedselproductie een vereiste. Ondanks welwillende bestuurders was het volgens Ivonne de Nood toch "keihard trekken, tot in elke vezel van het ambtelijk apparaat. Je hebt experimenteer-ruimte nodig", maar daaraan moet je vervolgens kunnen ontstijgen. Voor stedenbouwkundige Winy Maas (MVRDV) was het ook nieuw. De gemeente en MVRDV richtten een werkmaatschappij op voor het gebied, zo groot als Haarlem. "Maar het meest interessante vind ik dat het over mensen gaat. Wat zij willen kunnen wij echt niet van tevoren bedenken. Er kwamen bijvoorbeeld groepen naar Oosterwold met gedeelde idealen over opvoeding." Naast idealen speelt betaalbaarheid in Oosterwold een rol. De Nood denkt dat de mogelijkheid om over vijf of tien jaar je huis of bedrijf uit te breiden, of je ouders op je terrein te laten wonen, heel aantrekkelijk wordt gevonden. "Niet alleen de wijk, ook de kavels kunnen organisch worden ingevuld." Vanwege de grote mate van vrijheid trekt Oosterwold initiatiefrijke mensen. Die regelen de nodige voorzieningen inderdaad zelf; er zijn inmiddels al enkele scholen. De Nood denkt dat Oosterwold om het bestuurlijke lef vroeg om problemen 'voorwaarts' ►

Bereikbaarheid & Mobiliteit

👤 JEROEN KOK

Eén van de opgaven waarop de startnota van de Nationale Omgevingsvisie zich richt is een toekomstbestendige en bereikbare woon- en werkomgeving. Met de groei van de economie wordt het weer drukker in het openbaar vervoer en op de wegen; zelfs is er steeds vaker sprake van fietsfiles. Maar, stelt de Raad voor de Leefomgeving in zijn advies Van B naar Anders: "Door verstedelijking, bedreigingen van de leefomgevingskwaliteit en de noodzaak om de uitstoot van broeikasgassen terug te dringen, veranderen echter de eisen aan mobiliteit. Technologische vernieuwingen, zoals de voortgaande elektrificatie en automatisering van vervoersmiddelen, de mogelijkheden en de kracht van digitale platforms en deelsystemen, bieden ook kansen voor vernieuwing van de mobiliteit." Jeroen Kok zette de kern van het advies uiteen en lichtte toe wat dit advies betekent voor gemeenten.

Jeroen Kok is econoom en heeft in zowel de publieke als private sector veel kennis en ervaring opgedaan op het gebied van mobiliteit. Hij is Managing Director bij E.T.M. BV en Principal van de RebelGroup. Hij is voorzitter van de European Travellers Council en van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.

► op te lossen en niet alles van tevoren uit te zetten. “Daarvoor zijn mensen nodig die een voorhoede positie willen innemen, en mensen voor wie het ‘hun’ gebied is.” In dit laatste schuilt volgens Maarten Claassen (Waternet) echter ook een gevaar: het kan ook teveel ‘hun’ gebied worden.

DEVENTER | Right to build

De voorbeelden uit Groningen en Almere geven aan dat de uitkomsten interessant zijn en de stedelijkheid ten goede komen als je meer aan ‘de mensen’ overlaat. Grabs en De Nood kregen er ook nog eens erg goede zin van, blijkt uit het enthousiasme waarmee zij hun verhaal doen. Ook Jan Jaap Kolkman (wethouder Deventer en ambassadeur Expertteam Eigenbouw) houdt een warm pleidooi voor zelfbouw. Hij refereert aan het zelfbouwregister, een pilot van het Expertteam Eigenbouw, waarmee de minister van Binnenlandse Zaken zelfbouw wil verankeren in regelgeving, in navolging van het Engelse *Right to Build*. “Ook zonder dat register is al duidelijk dat je particuliere zelfbouw kunt afdwingen op de grond van een ander, zo blijkt uit voorbeelden in Deventer en Venray.” Kolkman vindt dat gemeenten veel vaker voor zelfbouw zouden moeten kiezen. “Ook bij duurder grond is zelfbouw voor gemeenten goedkoper, ook gezien de relatief korte bouwtijd. Bovendien kan zelfbouw een vorm van *placemaking* zijn ten gunste

van ontwikkelaars die later instappen.” Aan zelfbouw kleeft ook minder risico, bleek tijdens de afgelopen bouwcrisis, toen de latente behoefte aan zelfbouw in Amsterdam 60 procent was en in de rest van Nederland rond 35 procent.

“Niets is toch eigenlijk logischer dan collectief particulier opdrachtgeverschap”, zegt Kolkman, “Je gaat een bondgenootschap aan met ‘eigen mensen’ in plaats van met ‘identiteitsloze entiteiten.” Over ‘wooncorporatieachtige structuren’ publiceerde de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RV) onlangs het rapport *Collectief Particulier Opdrachtgeverschap* van het Expertteam Eigenbouw. Kolkman wijst op de aanbeveling om CPO aan bestaande corporaties te koppelen, zodat die een rol kunnen spelen in de financiering. “Om dit verder uit te werken en te verstevigen is een expertiseteam opgericht”.

De mensen

En zo meanderde het gesprek deze ochtend via zelfbouw en zeggenschap weer terug naar sociale woningbouw. Het maakt eens te meer duidelijk hoezeer deze materie in elkaar grijpt. En dat een partij die vaak niet aan de knoppen zit toch erg belangrijk is voor veranderingen op het gebied van wonen: ‘de mensen’. Zijn zij echt zo moeilijk te bereiken, inderdaad te grillig om op te bouwen, en is er daadwerkelijk zo weinig over bekend? En maakt inkomen zo’n groot verschil, zijn er geen gemene delers? Dit vraagt dringend om een volgend debat. ■

TUSSEN WAL EN WOONBOOT HET GRONINGER WOONGENOOTSCAP

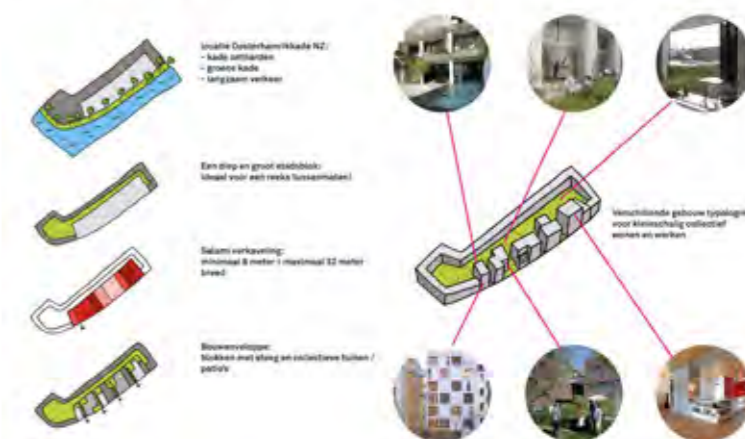
Het Groninger Woongenootschap is de nieuwe woningcoöperatie voor Groningers die tussen wal en woonboot dreigen te vallen. De focus ligt op starters, kleine ondernemers, (jonge) stadsgezinnen, alleenstaanden en voormalige tijdelijke huurders die allemaal bij de middengroep horen. Daarnaast richt het Groninger Woongenootschap zich ook op bijzondere niches en afwijkende woonwensen die een verrijking kunnen zijn voor het aanbod in de stad. In het project *De stad vernieuwt*, over innovatieve gebiedsontwikkeling na de crisis, werden door drie multidisciplinaire teams plannen gemaakt voor deze zogenoemde ‘middengroepen’. Elk team koos een eigen locatie in Groningen en een eigen doelgroep binnen de middengroep.

WIMMIES: (GEMEENSCHAPPELIJKE) WOONDROMEN

Doelgroep plan: empty nesters
Team: Yvonne Geerdink (procesbegeleider), Hans Koopmans (vastgoedadviseur), Piet de Jongh (Estheticon) en Annet Ritsema (Specht Architecten)

Wimmies is naast een ontwerp op een voorbeeldlocatie ook een strategie. Hoe kun je gemeenschappelijke woondromen betaalbaar realiseren? Door eerst een locatie te vinden, vervolgens een groep potentiële bewoners bij elkaar te brengen en deze heel goed te begeleiden. Denk daarbij aan gesprekken over hoe men gemeenschappelijk wil wonen, maar ook aan het proces van realisatie en financiering. Vervolgens ga je op een plek passend bij de woondroom van de groep op maat aan de slag.

Kop van de Oosterhamrikkade:

AARHUS: ANDERS WONEN, WERKEN EN GENIETEN AAN DE DEENSE HAVEN

Doelgroep plan: zzp'ers
Team: Dick Janssen (Rizoem), Nanne Bouma (LAOS, voorheen MD Landschapsarchitecten) en Sandra Grabs (sandra grabs architectuur)

Hoe zorgen we ervoor dat de energieke en daadkrachtige zzp'ers in de stad Groningen een fijne woning kunnen vinden? Door een plek te maken die heel goed aansluit bij hun manier van leven: wonen, werken en ontspannen gaan vloeiend in elkaar over. En door daarnaast de mogelijkheid te bieden om te groeien in ruimte én vermogen. Door een mix van koop met huur (ook binnen één woning) en de mogelijkheid om als zzp'ers te investeren, wordt het mogelijk om vermogen of een pensioen op te bouwen.

HADDOK: WAAR DE BLANKE PIT IN EEN RUWE BOLSTER WORDT ONTDEKT

Doelgroep plan: starters
Team: Sjoukje Veenema (Ruimtekracht), Wim Boetze (landschapsarchitect), Tjerd van Riemsdijk (procesbegeleider) en Tjalling Zondag (zofa)

Hoe maak je een plek voor starters die autonoom vorm willen geven aan hun woonomgeving? Door een plek te kiezen waar je gebruik kunt maken van wat er al is zonder eerst te slopen. De aanwezige waardevolle grondstoffen worden opnieuw ingezet. Je ziet de woningen als een product dat rechtstreeks van de leverancier komt, zonder traditionele tussenpartijen. En door een organisatiestructuur op te zetten die gericht is op verbinding en inhoud, door actief betrokkenen, zoals eigenaren van loodsen, gebruikers, bewoners, gemeente. ■

PROBLEMEN OP DE WONINGMARKT WONEN MET HUGO

De grote belangstelling voor de reeks openbare hoorcolleges die Hugo Priemus vorig jaar gaf over het functioneren van de woningmarkt in Nederland was niet verwonderlijk. Gedurende de collegencyclus was de problematiek van de woningbouwopgave dagelijks nieuws: van opstand tegen verduurzaming tot aan het vermeend opkopen van de woningvoorraad door Chinezen en Russen. Priemus zette tegenover deze ophef een helder beeld van de woningmarkt met feiten en cijfers. De reeks werd afgesloten bij de manifestatie *Grensverleggers* waar de belangrijkste factoren van het functioneren van de woningmarkt in kort bestek werden doorgenomen. FOTO'S: LUKK HUISKES

"De enige die daadwerkelijk weet wat Wonen met Hugo inhoudt is mijn vrouw." Hugo Priemus

DE VRAAGSTUKKEN

De belangrijkste vraagstukken die Priemus op tafel legde betroffen de hoeveelheid woningen (te weinig?), de betaalbaarheid van woningen (te duur?) en de verdeling van bestaande woningen naar inkomen, statushouders, etnische groepen, minderheden, gezinssamenstelling en leeftijd (op welke gronden?). Daarnaast kwamen nog de veranderingen in demografie, woongedrag (micro-wonen, co-housing) en technologie in relatie tot onder meer energietransitie en ICT aan bod.

Hoe kunnen lokale overheden daar op inspelen binnen de complexe wetgeving? Welke speelruimte hebben woningcorporaties nog? Wat is de rol van marktpartijen? Hoe verhouden huurdersbelangen zich tot al deze vraagstukken? Hebben architecten hier een rol bij? Zijn er interessante voorbeelden in Nederland of daarbuiten die ook elders bruikbaar zijn? In de zes colleges die Architectuur Lokaal organiseerde sprak Priemus de problematiek uitvoerig door met zijn coreferenten.

1 DISRUPTIEVE ONTWIKKELINGEN IN HET WONEN

Dat het organiseren van het wonen, de volkshuisvesting en de financiering niet makkelijk is werd direct duidelijk. Er zijn zoveel meer ontwikkelingen van invloed op het wonen dan vaak wordt verondersteld. De woning zelf wordt steeds vaker een werkplek of zelfs een winkel voor wie aan huis een webshop bestiert. Coreferent **Jeanet Kullberg** (Sociaal Cultureel Planbureau) vroeg aandacht voor de grote onzekerheden op de woon- en arbeidsmarkt en bepleitte nieuwe arrangementen die nu nog niet bestaan. Zo is een groot deel van de woningmarkt nog niet afgestemd op het gebruik van ICT.

2 HET FAILLIET VAN DE VOLKSHUISVESTING

De lange levensduur van de woning, de hoge kosten en fixatie op plaats waren ooit de belangrijkste ingrediënten om het systeem van volkshuisvesting handen en voeten te geven. Tal van belangrijke thema's die volkshuisvestingsbeleid ook nu rechtvaardigen passeerden de revue: marktwerking, kwaliteitszorg, afstemming van vraag en aanbod, marktstabilisatie,

reductie van risico's en investeringen, woningexploitatie, stimuleren van de woningvraag, vergroten van keuzevrijheid, bevorderen van efficiënte verdeling en versnellen van de energietransitie. Coreferent **Marja Elsinga** (hoogleraar TU Delft) betrok zowel het volkshuisvestingsbeleid elders in Europa erbij als misstanden in de Nederlandse corporatiesector, waardoor het beleid de legitimiteit dreigde te verliezen. Alleen op basis van feiten kan volkshuisvestingsbeleid op waarde worden geschat.

3 NIEUWE WONINGEN EN WONINGVOORRAAD ALS BOUWOPGAVE

Priemus karakteriseerde de woningmarkt als een trage markt: een gemiddelde woning gaat immers 120 jaar mee. Coreferent **Taco van Hoek** (Economisch Instituut Bouwnijverheid) koos de vlucht vooruit en schetste zijn verwachtingen tot 2023, na een terugblik op de effecten van de economische crisis op woning- en bouwmarkt. Hoewel de woningbouwproductie ondanks stijgende bouwkosten en gebrek aan bouwvakkers verder zal groeien, gaat hij er vanuit dat de markt gaandeweg in rustiger vaarwater zal komen. Maar voor jongeren zal het er niet makkelijker op worden om een

eerste koopwoning te kunnen financieren. Overheidsbeleid zal van belang zijn bij het verder ontwikkelen van volkshuisvesting en woningmarkt. Beleid dat vaak noodzakelijker is dan de overheid zelf denkt.

4 DE FLEXIBELE EN GASLOZE WONING

Voor de verduurzamingsopgave bepleitte Priemus een *trias energetica* waarbij allereerst de energiebehoefte wordt gereduceerd en het gedrag van bewoners wordt aangepast. Hiernaast moeten duurzame energiebronnen maximaal ingezet worden. Tenslotte moeten fossiele brandstoffen zo schoon en efficiënt mogelijk benut worden, bijvoorbeeld door isolatie op een redelijk niveau te brengen, maar eigenlijk moet het gebruik van deze brandstoffen zo snel mogelijk worden afgebouwd. Coreferent **Anke van Hal** (hoogleraar Nyenrode) is ervan overtuigd dat bewoners willen verduurzamen, maar niet op de technocratische manier die overheid en corporaties voorschotelen. Daarbij ligt de focus sterk op techniek en geld, terwijl succes te behalen valt als de aandacht uitgaat naar het betrekken van mensen. Dat bleek in Toronto, waar verduurzaming werd gekoppeld aan het

sociaal-economische domein. Om te voorkomen dat een verkeerde start resulteert in onverzettelijke weerstand, is het verstandig om het proces aan het begin te vertragen en iedereen mee te krijgen. Dan kan later worden versneld.

5 DE TOEKOMST VAN DE WONINGCORPORATIES

Coreferent **Johan Conijn** (Ortec Finance) beschreef de spagaat waarin de corporatiesector zich bevindt. Het ene been heeft veel (eigen en anderms) ambities, terwijl het andere been voortdurend te maken heeft met beperking van de financiële mogelijkheden, bijvoorbeeld door de Verhuurderheffing. Om uit die spagaat te komen moeten moeilijke keuzes worden gemaakt. De vier grote opgaven zijn verduurzaming, nieuwbouw van sociale huurwoningen, betaalbaarheid en de nieuwbouw van middensegment. De investeringscapaciteit van corporaties wordt volgens Conijn naast de Verhuurderheffing ook door andere ontwikkelingen financieel beperkt, waarmee nog onvoldoende rekening is gehouden. Na verduurzaming en nieuwbouw van sociale huurwoningen is het geld op. Voor de door partijen zoals de Woonbond gewenste huurverlaging is er dan geen geld meer.

6 PERVERSE PRIKKELS: ONGERIJMDHEDEN IN DE KOOP- EN HUURSECTOR

Priemus beschreef negentien ongerijmdheden die de woningbouw parten spelen. Die ongerijmdheden bestrijken het gehele veld van de woningmarkt, volkshuisvesting en woonbeleid en vragen daarmee inzet van alle partijen voor een goed functionerende woningmarkt. Coreferent **Anne-Jo Visser** (gemeente Utrecht) belichtte de verduurzaming van de woningvoorraad en hoe de gemeente Utrecht landelijk verduurzamings- en energiebeleid in daden probeert om te zetten. Kennisontwikkeling is erg belangrijk om het draagvlak voor de energietransitie op te krikken. Zij ging in op de aanpak die de gemeente voor de wijk Overvecht voorstaat: het koppelen van meerdere opgaven tegelijk, waarvan de energietransitie een onderdeel is. Ook gaf zij de dilemma's aan waar de gemeente tegenaan loopt, onder meer het lang niet altijd voorspelbare gedrag van de burger en de schaarse fysieke ruimte om duurzaam energie op te wekken bij een groeiende vraag naar woningbouwlocaties. ■ (VK)

Prijsvraag Oostenburgereiland Amsterdam

Laura Alvarez Architecten

UITSCHRIJVER PRIJSVRAAG: Stadgenoot Amsterdam, juli 2017

OPGAVE: te realiseren woningbouwontwerp met architectenbureaus, opgericht na 2012

LOCATIE: Oostenburgereiland Amsterdam

PROCEDURE: ontwerprijpvraag volgens Kompas bij Prijsvragen op basis van portfolio

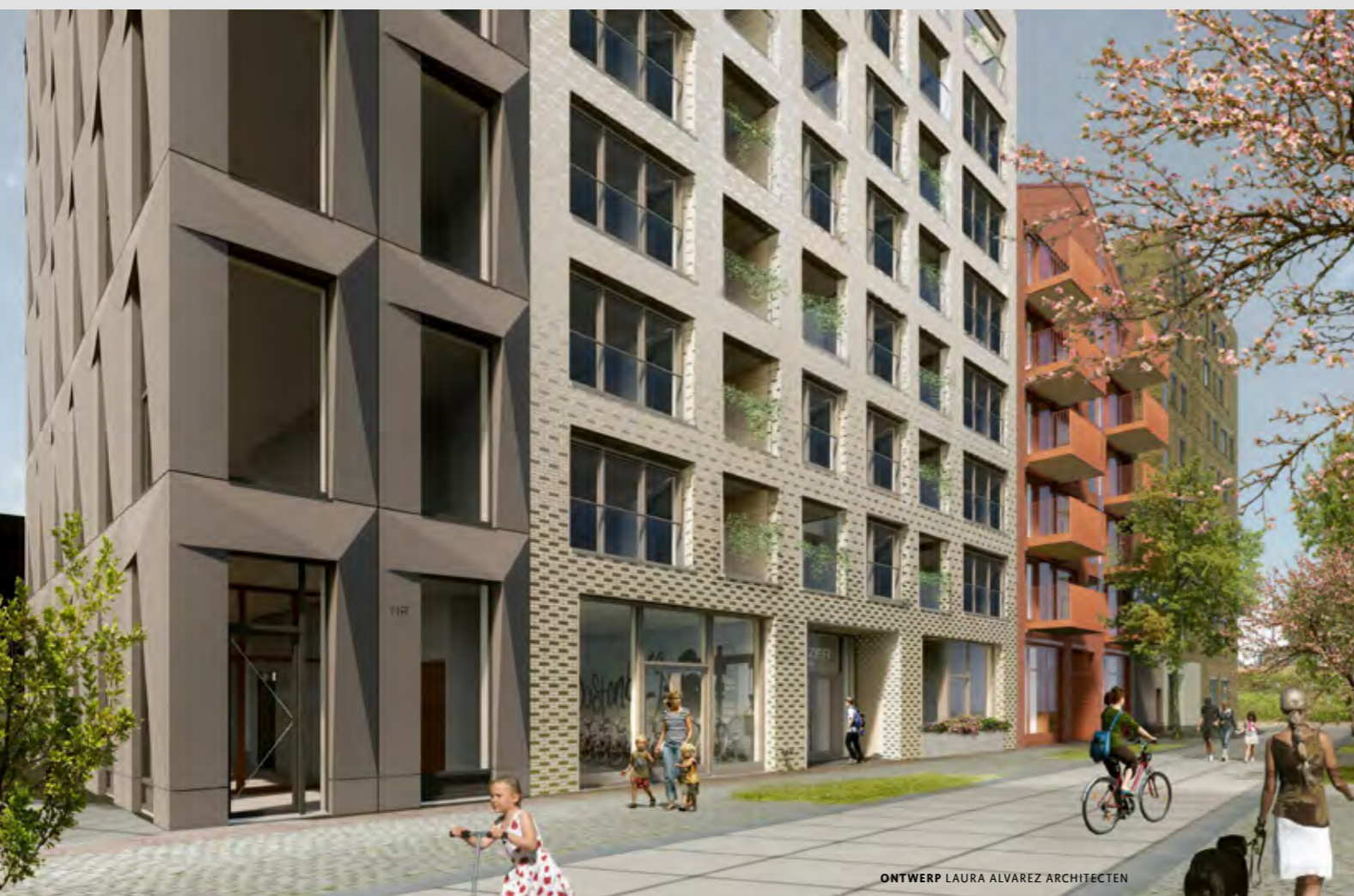
1^e RONDE: 73 inzendingen (portfolio), selectie 8 bureaus voor presentaties

2^e RONDE: 4 architectenbureaus, tweedaags ontwerpatelier voor vervolgpdracht

VERGOEDING ATELIERDAGEN: € 1.500 per bureau

VERVOLG: 54 appartementen vrije sector huur, 97 studio's sociale huur, 500 m² kantoorruimte, luxe viersterrenhotel van 17 verdiepingen, Laura Alvarez Architecten, Architectuur Maken, Bureau FRAAI i.s.m. Heijmans

OPDRACHTGEVER VERVOLG: Stadgenoot

ONTWERP LAURA ALVAREZ ARCHITECTEN

“De welstand zette zich in om de detaillering niet aan de aandacht te laten ontsnappen”

De selectieprocedure voor de prijsvraag Oostenburgereiland verliep via aanmelding met een portfolio. Na selectie volgde een tweedaags ontwerpatelier, waarin scenario's werden ontwikkeld. Laura Alvarez, een van de geselecteerden, vond dat een zeer prettige procedure. Daarna ging het snel, de eerste steenlegging moest al na een jaar plaatsvinden. Het atelier werd begeleid door een team van Stadgenoot, de supervisor van Oostenburgereiland en andere betrokken partijen. Tijdens het atelier werden ideeën ontwikkeld; het verkavelingsplan van Architectuur Maken voor een van de beide kavels werd meteen vastgelegd. Een studie naar de dichtheid die Studio Ninedots eerder had uitgevoerd gold als uitgangspunt. Het supervisieteam was enthousiast over de presentatie van de typologieën die de ontwerpers in slechts drie uur maakten. Alvarez, die niet

eerder een woonblok in Nederland ontwierp, vond het een spannend proces. Maar de snelheid ervan had zowel voor- als nadelen. Alles wat werd getekend stond meteen vast en intussen moest worden doorgewerkt. Bij het vervolg was het supervisieteam helaas niet meer betrokken, ook niet bij de contractonderhandelingen die volgden. Er was een opdracht voor een VO+ in het vooruitzicht gesteld, en daarna toezicht. De planning en de verzekeringsvoorwaarden, waaraan de jonge bureaus niet konden voldoen, vereisten het nodige overleg voordat overeenstemming werd bereikt. Lastiger was het om afspraken te maken over de kaders van de opdracht en het daarbij passende honorarium. Je bent jong, je hebt er veel zin in om te bouwen, aldus Alvarez, maar beslissingen moesten onder hoge tijdsdruk worden genomen. Ze zag zich voor het dilemma gesteld of

ze een portfolio wilde opbouwen, of het honorarium moest bepleiten dat ze passender vond voor het gevraagde werk. Bij de onderhandelingen werd een balans gevonden tussen portfolio opbouwen en een kostendekkend project maken.

De opdracht voor het VO is afgerond; het tekenwerk voor het DO wordt afgemaakt door Inbo. Alvarez denkt dat de druk, waaronder het project moest worden gerealiseerd, te maken heeft met de sterke druk die er staat op woningbouw. De samenwerking van de architectenbureaus Alvarez, Architectuur Maken, Bureau FRAAI en Heijmans was belangrijk om alle overleg te kunnen voeren en Alvarez was blij met de betrokkenheid van welstand, dat zich inzette om de detaillering niet aan de aandacht te laten ontsnappen. De bouw is van start gegaan. ■ (CJ)

Concept voor de verruiming van Houten

Interview

Bij het *Grensverleggers*-debat presenteerde Daan Zandbelt, Rijksadviseur voor de Fysieke Leef-omgeving, het Dashboard Verstedelijking van het College van Rijksadviseurs (CRA). In deze studie is onderzocht hoe de locaties voor woningbouwplannen voor de Metropoolregio Amsterdam (MRA) scoren op maatschappelijke meerwaarde aan de hand van drie typen verstedelijkingsmodellen. Wat is het effect van woningbouw op bepaalde locaties op werkgelegenheid, mobiliteit, energie, landschap en leefkwaliteit van de bestaande steden en dorpen? De studie is bedoeld als pilot voor het objectiveren van het debat over verstedelijking. Het Dashboard is gericht op de Randstad, waar de gemeente Houten behaaglijk aan de rand ligt. Maar ook Houten heeft een belangrijke groeiopgave. De Woonvisie van Houten spreekt van een bouwopgave van 1.800 woningen, op een gemeente van bijna 50.000 inwoners. Hoe gaat Houten om met de woonopgave en met de druk van grote broer Utrecht om veel woningen in de regio te bouwen? Hilde de Groot, wethouder van Houten, schetst het beeld van een gemeente die de zaken goed op orde heeft.

Hilde de Groot, wethouder van Houten namens GroenLinks FOTO: MARJOLEIN THIJSSÉ

Dubbele vergrijzing

In de regio Utrecht is een woningtekort berekend van 100.000 woningen. Wethouder Hilde de Groot noemt dat nogal een opgave. "Inclusief de 1800 woningen die nodig zijn voor de eigen woningbehoefte willen we nog 4000 tot 5000 woningen bouwen. Daar zijn we nu mee bezig. Eind 2019 wordt een stedenbouwkundige visie opgeleverd over wat, waar en hoe we met deze opgave uit kunnen komen. Ons doel is om een deel binnenstedelijk op te lossen, maar we ontkomen er niet aan om ook buiten de Houtense rondweg te gaan kijken naar bouwlocaties." Is Houten voldoende geëquipeerd voor deze opgave? "Ik vind van wel. Een aantal ambtenaren dat vanaf 1997 de VINEX-opgave van Houten heeft uitgevoerd, en daarmee over de kennis beschikt, werkt nog steeds bij de gemeente. Voor de stedenbouwkundige kennis en het opstellen van de nieuwe visie huren we een extern stedenbouwkundig bureau in." Opvallend is dat de ontwikkelingsopgave van Houten iets anders is dan bij 'de eerste de beste' binnenstedelijke ontwikkeling van een middelgrote stad. "Een groot deel van de Houtense woningvoorraad is in de VINEX-periode tot stand gekomen. Dat betreft vooral eengezinswoningen, veelal in de koopsector. Houten is een sterk merk voor gezinnen, maar door de 'verdunning' van huishoudens en de vergrijzing zijn nu meer appartementen nodig. Ook omdat zich in de jaren tachtig van de vorige eeuw veel gezinnen in Houten hebben gevestigd. Nu de kinderen het huis uit gaan blijven de ouders achter. Die kinderen willen een plek in Houten en soms willen de ouders kleiner gaan wonen. Er komt een zogeheten dubbele vergrijzing aan: de groepen 65+ en 85+ groeien gestaag. Door huishoudverdunding, veroorzaakt door scheidingen, thuiswonende kinderen en ontwikkelingen in de zorg zullen we gaan inzetten op de bouw van meer appartementen". Daartoe heeft Houten samen met de woningcorporaties een transformatie in gang gezet; dure huurwoningen worden afgestoten en kleinere woningen worden teruggebouwd; woningen die beter passen binnen de 'aftoppingsgrenzen' van de sociale huur. "Dat vraagt ook om investeringen van de woningcorporatie, want verkoop van woningen dekt niet de hele transformatie."

Verduurzamingsplan

Het overgrote deel van de woningvoorraad van Houten is niet ouder dan vijftig jaar. Hoe staat het verduurzamen van de relatief jonge woningvoorraad er voor? "Duurzaamheid staat hoog in het vaandel. Alle nieuwbouw moet het liefst nul op de meter krijgen. Corporaties willen graag verduurzamen, maar dat vergt grote investeringen. De Houtense woningvoorraad is relatief jong; daarmee krijgen de corporatiewoningen vrij makkelijk tot energielabel B, maar dat laatste zet je kost veel inspanning." Een groot deel van de woningen in

Houten zijn eengezinswoningen in particulier bezit. Hoe gaat de gemeente om met het verduurzamen van deze woningen? Heeft ze daar een rol, verleidt ze eigenaren en/of is dwang noodzakelijk? "Voor de particulieren gaan we dit jaar een verduurzamingsplan maken. Ons duurzaamheidsbeleid loopt af, het is tijd voor nieuw beleid, in de lijn van het Klimaatakkoord. Particulieren kun je niets afdwingen, maar we hopen de bewoners te betrekken om zo een maatschappelijke beweging in gang te zetten. Welke opties zijn er voor het verduurzamen van particulier bezit? Wat kunnen we als gemeente en regio doen? Daar gaan we ons nog in verdiepen."

"Een aantal ambtenaren uit de VINEX-periode werkt nog steeds bij de gemeente"

Animo voor binnenstedelijk bouwen

Het Dashboard Verstedelijking biedt een methodiek om de woningbouwprogrammering af te stemmen en helder te krijgen waar bouwen het meeste maatschappelijk en economisch effect heeft. Hoe verloopt de afstemming in de regio Utrecht? "We hebben hier de U10 (Bunnik, De Bilt, Houten, IJsselstein, Nieuwegein, Stichtse Vecht, Utrecht, Utrechtse Heuvelrug, Vianen, Wijk bij Duurstede, Woerden en Zeist), waarin afstemming plaatsvindt over het werk- en leefgebied rondom de stad Utrecht. Als regio hebben we gevraagd om een woningmarkt-onderzoek per gemeente: welke keuzes maak je, als het gaat om bijbouwen van woningen? Er is in ieder geval voldoende animo om binnenstedelijk bij te bouwen." Wordt in de U10 besproken welke manier van verstedelijking maatschappelijk het meeste oplevert? "De nadruk ligt op het verdelen, maar ook de kwalitatieve kant wordt in kaart gebracht. Als er bijvoorbeeld veranderingen zijn op het vlak van beschermd wonen en zorg, wordt dat zeker besproken aan de bestuurstafel." De Groot denkt niet dat de zoveelste groeiopgave voor Houten tot weerstand zal leiden? "We willen de samenleving betrekken bij de stedenbouwkundige visie die we dit jaar gaan maken. Daarin wordt de nieuwe groeiopgave meegenomen. Dan komt aan bod welke keuzes we gaan maken, bijvoorbeeld de vraag naar 'groen voor rood', en op welke manier het groen versterkt kan worden. Een groene omgeving is een belangrijke kwaliteit een karakteristiek van de gemeente. Meer inwoners betekent ook automatisch meer behoefte aan recreatie. Dat zijn zaken waar we het met elkaar over moeten hebben". ▶

“We gaan meer inzetten op de bouw van kleinere huurwoningen”

► Versterking landschap

Ruimtelijk gezien vindt De Groot dat in het bebouwde gebied binnen de rondweg verdicht kan worden. “Kantoren op niet-courante locaties kunnen worden omgebouwd tot appartementen. Soms kan er iets hogers in de plaats van iets bestaands komen. Het opvullen van de lege binnenstedelijke plekken is onderwerp van gesprek met de samenleving.” Ze benadrukt dat ondanks de woonopgave, de kwaliteit van de regio, die van het groen en het landschap, versterkt dient te worden.

Maar de ruimte is beperkt. Waar worden windmolens gebouwd, waar komt extra infrastructuur, waar gaat recreatie plaatsvinden en vooral: wie is bereid daarvoor te betalen? Dat zal, aldus De Groot, deel uitmaken van de regionale ruimtelijke koers die nu wordt bepaald. Het concept Ringpark Utrecht, opgesteld door Paul Roncken als onafhankelijk adviseur ruimtelijke kwaliteit van de provincie, is een goede aanzet om over de kwaliteit van Houten in de regio na te denken. Durft De Groot te voorspellen hoe Houten er over vier jaar bijstaat?

“Dan hebben we nog niet alle benodigde woningen gebouwd, maar ik hoop dat er dan een goed concept ligt voor de verruiming van Houten, waarbij de woonopgave gekoppeld is aan de maatschappelijke opgaven. Waar voldoende sociale woningen zullen komen, waar duurzaamheid een vanzelfsprekendheid is en waar voldoende groen is.” ■ (VK)

Column

JAMMER! (WANT ER KAN ZOVEEL)

ANKE VAN HAL

Het is enorm jammer dat de huidige discussie rond het klimaatverdrag ‘de burgers zijn er de dupe van’ als centraal thema lijkt te hebben. De verenging van de hele discussie naar de CO₂-uitstoot van woningen en de focus daarbinnen op kosten vormt daar een belangrijke oorzaak van. Want hoe anders kan het zijn als je de blik een beetje zou verbreden en het om te beginnen echt over het klimaatprobleem zou hebben? Altijd met droge voeten je woning bereiken, ondanks verhevigde regenval. Meer groen en water in de wijk waardoor het welbevinden van mensen, zoals uit onderzoek blijkt, aanzienlijk vergroot wordt. Fijnere leefomstandigheden dankzij de energietransitie! Ook op woningniveau zijn enorme ‘win-wins’ te behalen die in de huidige discussie volledig over het hoofd worden gezien. Een leuker huis met gezellige

brede vensterbanken dankzij de buitengevelisolatie, geen radiatoren meer en dus meer inrichtingsvrijheid dankzij de warmtepomp met lagetemperatuurverwarming. Fijner wonen dus. Als we om die reden een nieuwe keuken aanschaffen hebben we het toch ook niet over de terugverdientijd? Maar nee, we blijven hameren op de CO₂-reductie en de bijbehorende kosten. En waarom? Omdat het zo eenvoudig is om het alleen over kosten en techniek te hebben. Dat rekent zo lekker. Echter; het doel van een breed gedragen energietransitie bereiken we er niet mee. Sterker; we vergroten de kans op weerstand.

VERBREIDING VAN KANSEN

En mensen met lagere inkomens dan? Zij die zich ook geen nieuwe keuken kunnen veroorloven omdat elk dubbeltje drie keer moet worden omgedraaid? Moet je het bij hen niet juist over de kosten en betaalbaarheid van de energietransitie hebben? Zeker! Maar hier geldt helemaal dat je de blik moet verbreden om van de energietransitie een succes te maken. Want juist in die verbreding liggen kansen, ook op het gebied van betaalbaarheid. In de twee jaar dat ik recentelijk in Toronto woonde was ik betrokken bij projecten van de gemeente en bij het project SNAP (Sustainable Neighbourhood Action Plan) waar juist met de energieopgave werd gestart in de wijken met de meeste problemen en de kleinste beurzen. Juist vanwege de kansen op een verbetering van de leefomstandigheden. Dat wat leefde in de wijk vormde het uitgangspunt van het te ontwikkelen actieplan en altijd stond de koppeling met het creëren van werkgelegenheid in de wijk centraal. Want dat is ook een vorm van betaalbaar maken; het

inkomen van mensen laten toenemen dankzij de duurzaamheidsdoelstellingen. Wat de kans op succes van deze aanpak aanzienlijk vergrootte was de brede definitie van het begrip duurzaamheid. Terwijl in Nederland ‘de verduurzaming van woningen’ vrijwel altijd synoniem is aan ‘het energiezuinig maken van woningen’ vallen in Canada veel meer thema’s onder het begrip. Net als bij ons vroeger horen ook gezondheid, waterbesparing, hergebruik, schaarste van materialen, luchtkwaliteit en biodiversiteit bij duurzaamheid. Sterker: sommigen noemen zelfs ‘geluk’ als thema omdat volgens de deskundigen daar duurzaamheidsmaatregelen niet beklijven als ze daar niet aan bijdragen.

EETBARE BALKONS

Wat betekent dat concreet? Dat eerst heel zorgvuldig wordt geïnventariseerd wat de bewoners in een bepaalde wijk belangrijk vinden. En, opvallend maar ook in Nederland zien we het geregeld, dat is vaak wat anders dan mensen van buitenaf denken. Zo bleek bijvoorbeeld dat in een wijk waar sprake was van criminaliteit de behoefte aan betaalbare groente en fruit op nummer 1 stond op het prioriteitenlijstje, terwijl het terugdringen van de criminaliteit net buiten de top 5 viel. En het mooie was in dat geval dat het niet zo ingewikkeld en kostbaar was om bewoners te helpen met zogenaamde ‘eetbare balkons’. Er werden zaden gekocht en wat bewoners opgeleid (jobcreation!) om medebewoners te helpen tot een goede oogst te komen. Het resultaat was tevredenheid bij bewoners en een positieve associatie met het begrip duurzaamheid. Als een tweede stap werd de verpauperde woonomgeving aangepakt op basis van een uitgeschreven studentenprijsvraag. Veel fruitbomen en moestuinen die middels *crowdfunding* werden gefinancierd kregen daar een plek in. Bewoners werden weer opgeleid om het groen te kunnen onderhouden (met certificaat) en er werden timmercursussen gegeven (ook met certificaat) om moestuinbakken te maken. Bij een ander project, waar de bereikbaarheid een belangrijk punt was omdat veel bewoners niet over een auto beschikten, werden oude fietsen in de binnenstad verzameld en bewoners opgeleid tot fietsmaker. “Inspirerende voorbeelden maar wel heel Canadees natuurlijk.

KIJKGAATJE

Wat moeten wij er hiermee dan?” is de vraag die ik daarom geregeld krijg. Van denkriching veranderen is dan mijn antwoord. Natuurlijk dromen in Nederland maar weinig bewoners van een eetbaar balkon, maar waarvan dan wel? Misschien is er grote behoefte aan contact en betaalbaar eten en is een ‘eetkeet’ zoals op diverse plekken in Nederland werd gerealiseerd tijdens renovatiewerkzaamheden het equivalent van het eetbare balkon. Of misschien worden bewoners in wijken waar een gevoel van onveiligheid heerst,

“In Toronto werd met de energieopgave gestart in de wijken met de meeste problemen en de kleinste beurzen”

wel erg enthousiast van een kijkgaatje en extra inbraakbeveiliging in en aan hun voordeur wanneer deze vanwege de energiebesparing kierdicht wordt gemaakt. Waar liggen de kansen? Voor wie met die bril naar de energieopgave kijkt, ziet dat deze er opeens heel anders uitziet. “Geen tijd voor”, is ook een reactie die ik vaak krijg. “We moeten snel beginnen!” Mijn antwoord daarop luidt dan, dat wanneer je in je haast de bewoners tegen je krijgt, je vervolgens heel veel tijd kwijt bent om die weerstand weer weg te nemen. Tegelijk zie je dat je je kansen op succes aanzienlijk hebt verkleind. “Vertragen om te kunnen versnellen dus!”, vatte iemand laatst mijn verhaal samen. En zo is het.

GELUK

Zeg ik hier mee dat we niet meer moeten zeuren over het geld? Nee, geld zal altijd een serieuze uitdaging blijven. Maar door verbanden te leggen en samen te werken met bewoners en andere partijen die om andere redenen dan de energieopgave in wijken actief zijn, komen kansen in beeld die nu onderbelicht blijven. Kansen op een positief gevoel als het begrip duurzaamheid ter sprake komt. En wat is er mooier dan dat? Laten ook wij ‘geluk’ als uitdaging aan onze definitie van duurzaamheid toevoegen. ■

DE WOONCOÖPERATIE
ALS OPDRACHTGEVER

Het Rotterdams Woongenootschap

FOTO'S WILLEM DE KAM

Dit is onze droom. In Rotterdam staat een huis. Een sterk gebouw, dat plek biedt aan zo'n vijftig huishoudens. Gezinnen in allerlei soorten en samenstellingen. Wie er woont, is lid van een coöperatie: Het Rotterdams Woongenootschap (HRW). Samen hebben de bewoners als leden van HRW het gedeeld eigenaarschap van het blok. Elk huishouden betaalt de coöperatie maandelijkse huur, die berekend is om de kostprijs te dekken en goed kan worden opgebracht: maximaal zo'n 30% van het gezinsinkomen. Elk huishouden heeft kapitaal ingelegd in het eigen vermogen van de coöperatie; totaal 10% van de kosten van het project wordt gedekt door deze woon-aandelen. Zo zijn ze echt samen eigenaar.

Het gebouw is een overtuigend antwoord op de vraag: hoe willen we samen wonen in de stad? De appartementen zijn geschikt voor gezinnen: compact maar met slimme plattegronden, royale buitenruimtes, een slaapkamer voor elk kind. De coöperatie voorziet in gedeeld gebruik van allerlei ruimten die je niet dagelijks in je eigen woning nodig hebt: van een logeerruimte tot een werkplaats en een wasbar, en er zijn ook slimme oplossingen voor gedeelde mobiliteit. Dat is duurzaam, dat is betaalbaar en dat levert kwaliteit die niet los verkrijgbaar is.

Wie heeft er baat bij? De bewoners natuurlijk allereerst: nergens in Rotterdam worden deze kwaliteiten aangeboden. Maar niet alleen deze bewoners: ook op lange termijn is door de coöperatie betaalbaarheid en duurzame kwaliteit gegarandeerd. Door het gedeeld eigendom in de coöperatieve vereniging HRW is het vastgoed onttrokken aan speculatie. Wonen, het meest basale goed, gaat niet om rendement. Wonen is weer een gebruiksgoed. En daar vaart de stad ook wel bij: duurzaam betaalbare huisvesting voor de middengroepen, die nu letterlijk tussen de wal en het schip vallen.

In 2017 zijn we begonnen. In 2018 organiseerden we drie grondposities in Rotterdam. Als we grondkosten, bouwkosten, huurniveaus en kwaliteit (m² en afwerking) in balans bij elkaar krijgen, wonen we in 2021 in de eerste coöperatieve woningen van Rotterdam. ■

Crossover

ARCHITECTUUR EN BEELDDE KUNST**Hans op de Beeck**, *The Settlement*, 2013

De installatie *The Settlement* van kunstenaar [Hans op de Beeck](#) bestaat uit 20 miniatuurhuizen, die verbonden worden door een houten frame en in een ondiep waterbassin staan. De intentie van Op de Beeck was niet een realistisch paaldorp na te bouwen, maar een persoonlijke en authentieke 'buitenlandse' architecturale ervaring te creëren. De monochrome kleur grijs versterkt dit effect.

“Via de gebruikelijke weg had de gemeente dit bijzondere woongebouw niet gekregen”

Prijsvraag Gezinsappartementen Rotterdam

Laurens Boodt Architect

De gemeente Rotterdam zocht een visie op het binden van gezinnen aan de stad. Uit de 149 ingezonden visies selecteerde de jury er vijf voor uitwerking tot een plan. In de tweede ronde werd de locatie voor het beoogde gebouw bekendgemaakt. Vier van de vijf visies bleken, na opheffing van de anonimiteit, van jonge ontwerp bureaus te zijn. Dat was een punt: de winnaar zou een exclusieve grondovereenkomst krijgen en moest dus over voldoende middelen beschikken om het gebouw uit te voeren. Laurens Boodt, die net voor zichzelf was begonnen, had nog geen ervaring met grote projectontwikkelaars, maar die had hij in de tweede ronde wel nodig. Dus zocht hij samenwerking met gebieds- en

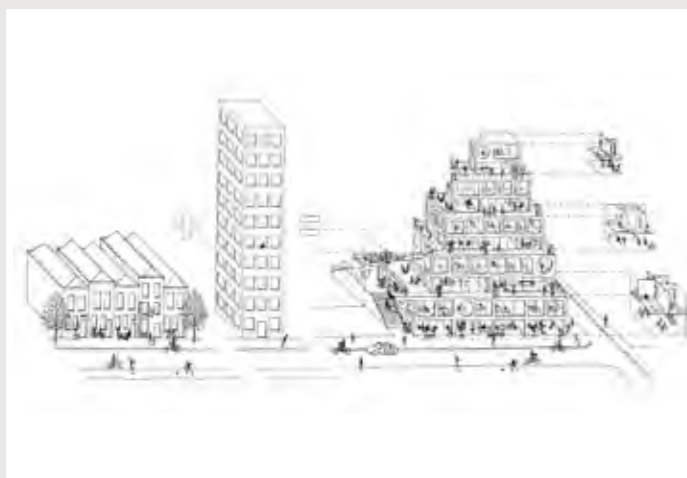
vastgoedontwikkelaar AM om verder aan het thema gezinnen in de stad te werken. Nadat Boodt de prijsvraag had gewonnen werd zijn partner AM opdrachtgever. Boodt had een piramidevormig gebouw ontworpen met een verbindingsstraat die rondom naar boven slingerde langs de gestapelde woningen. Met AM en haar bouwteam is veel overleg gevoerd om een goede verhouding te vinden tussen oppervlakte, gebouw en openbare ruimte. Workshops met geïnteresseerden leidden tot aanpassingen van de plattegronden. Ook is met het projectteam van de gemeente Rotterdam veel afstemming geweest. Dat is het ontwerp volgens Boodt ten goede is gekomen.

Het gebouw is er krachtiger van geworden en het zal uiteindelijk bestaan uit 23 appartementen van 90m² tot 140m². Boodt heeft veel geleerd van het zoeken naar haalbaarheid. Door het zoeken naar een nieuwe typologie via deze prijsvraag en de aanpak daarvan, vanuit een klein begin (een visie), ontstond voor Boodt een kans die hij anders nooit had gekregen. En de gemeente kreeg een onconventioneel ontwerp dat er via de gebruikelijke wijze niet was gekomen. De gemeente Rotterdam maakte een boek met een analyse van alle prijsvraagontwerpen; de hele oplage was binnen een mum van tijd op. ■ CJ

Veel hedendaagse wijken zijn gebouwd in een totaal andere dan de huidige samenleving. Maatschappelijke en demografische veranderingen vragen om fysieke aanpassingen en andere vormen van sociale organisatie. Het is tijd voor een nieuwe wijkaanpak, die niet op de tekentafel wordt ontworpen maar ontstaat vanuit de praktijk. Om mensen langer thuis te kunnen laten wonen moet de zorg naar hen toekomen. Ook medische zorg vindt steeds

minder plaats in één gebouw met alle zorgdisciplines en steeds vaker in de eigen woonomgeving. Wat betekent dit voor de fysieke organisatie van de zorg, voor de omgeving van ziekenhuizen en verpleeghuizen, voor de woonomgeving in de wijken en voor de stad als geheel? En wat wordt de verantwoordelijkheid van de gemeenten?

UITSCHRIJVER PRIJSVRAAG: gemeente Rotterdam, november 2015

OPGAVE: nieuwe woontypologie gezinsappartementen

LOCATIE: Lloydpier, Rotterdam (bekendgemaakt in de 2^e ronde)

PROCEDURE: ontwikkelcompetitie volgens *Kompas bij ontwikkelcompetities* op basis van visie

1^e RONDE: 347 registraties, 149 inzendingen (visie)

2^e RONDE: 5 ontwerpteams (4 olv. ontwerpers en 1 olv. projectontwikkelaar), business case met ontwerp

WINNAAR: Laurens Boodt Architect i.s.m. AM en Bartels Ingenieursbureau

VERGOEDING NIET-WINNAARS: € 5.000

VERVOLG: grondreserveringsovereenkomst voor realisatie

OPDRACHTGEVER VERVOLG: AM

Debat

Veranderen is nooit eenvoudig

👤 JOOST ZONNEVELD

Rijksbouwmeester Floris Alkemade zette met de prijsvraag WHO CARES het thema zorg in de steden op de agenda. Waarom is dit zo'n urgent maatschappelijk probleem? Waar liggen oplossingen? Komen projecten in navolging van de prijsvraag ook van de grond en waar lopen initiatiefnemers tegenaan?

“Het is tijd voor een nieuwe kijk op wijken, wonen en zorg. Met verbeelding en ontwerpkracht. Met oog voor technologische innovatie. Met mensen die over de grenzen van hun vakgebied heen kijken en contact maken met buurt en bestuur.” Dat schreven Rijksbouwmeester Floris Alkemade, Humanitas en de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving in het advies *De Urgentie van WHO CARES* aan de ministers van VWS en BZK, als reactie op vergrijzing en de veranderingen in zorg en ondersteuning.

Veranderen

Alkemade wijst tijdens de sessie *Zorg en Technologie* van de wethoudersmanifestatie *Grensverleggers* nog eens op de maatschappelijke noodzaak. “Veel naoorlogse wijken zijn gebouwd voor gezinnen. Het zijn over het algemeen geen slechte wijken, ze zijn voorzien van veel publieke functies, maar de bevolkingssamenstelling is sterk veranderd. Zo'n veertig procent van de bewoners woont alleen waarvan ongeveer een kwart zich eenzaam voelt.” Het vraagt volgens Alkemade om 'een nieuw toekomstperspectief' voor deze wijken. Wat voor woningen en voorzieningen passen bij de bewoners die niet alleen ouder worden maar ook langer zelfstandig moeten blijven wonen? De prijsvraag WHO CARES, georganiseerd samen met Architectuur Lokaal, leverde 174 inzendingen op met voorstellen voor de vier gemeenten die aan het programma meededen: Almere, Groningen, Rotterdam en Sittard-Geleen. Maar Alkemade is er op gebrand dat de winnende projecten ook uitgevoerd worden. “Daarom zijn we *Communities of Practice* gestart. Daarmee begeleiden we de geselecteerde projecten in de verschillende gemeenten en zijn we scherp op die gemeenten: we zorgen ervoor dat de aandacht niet verslapt én dat ze niet normaliseren: de projecten moeten radicaal en experimenteel blijven. Veranderen is nooit eenvoudig.”

Luxe

“Gelukkig worden we oud,” zegt Pauline Meurs van de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving, “maar de meeste aandacht gaat uit naar de verpleeghuiszorg, die maar vier procent van de ouderen behelst. Verreweg de meeste mensen wonen in hun eigen huis. Dat betekent dat niet alleen hun woningen maar ook de buurten waarin zij wonen anders ingericht moeten worden. Het gaat dan om veel factoren, om de fysieke

inrichting van straten, maar ook om welzijn, toegankelijkheid van supermarkten en vitaliteit van ouderen zelf. Met fysieke en technologische aanpassingen kunnen senioren niet alleen fijn leven in hun eigen woning en wijk, maar ook een bijdrage leveren aan de maatschappij.” Alkemade: “Vergrijzing is een luxe, het is een extra levensfase en het gaat nu om senioren die hoog opgeleid zijn en bovendien veel geld te besteden hebben.”

Integraal in Sittard-Geleen en Groningen

Zowel Alkemade als Meurs wijzen op het belang van een integrale aanpak. Meurs noemt *De wijk als (t)huis*, het winnende concept voor nieuwe woonvormen in de gemeente Sittard-Geleen, als een goed voorbeeld: “Dat is een totaalconcept van aantrekkelijk wonen met mooie tuinen en goede looppaden naar voorzieningen in de buurt.” In de voorbeelden van WHO CARES die tijdens deze sessie voorbij komen valt op dat de ontwerpers niet zozeer rigoureuze voorstellen doen, maar steeds vanuit de bestaande wijk denken en die aanpassen aan de wensen van de bewoners. Zo laat architect en omgevingspsychologe Irene Edzes van het initiatief Michi Noeki - *runner up* in de Groningse Oosterparkwijk - zien hoe zij en haar collega's samen met oudere bewoners uit de wijk gezocht hebben naar logische plekken voor 'halteplaatsen' in de wijk. Daar kunnen bewoners tijdens een wandeling niet alleen even uitrusten, maar elkaar ook ontmoeten. Edzes: “Het is een mooie, groene, monumentale wijk met bevlogen bewoners, maar er is ook eenzaamheid. In de loop der tijd zijn ook veel voorzieningen zoals openbaar vervoer en winkels uit de wijk verdwenen. Op deze manier willen we die weer terugbrengen.” Alkemade noemt de aanpak van Edzes lovend 'de kunst van de meest minimale ingreep'. ▶

► Ontschotten in Rotterdam

Alkemade wijst op een andere vorm van integraliteit als hij aangeeft dat het ontschotten van verschillende financieringsstromen van belang is om wijken echt te vernieuwen. De naoorlogse Rotterdamse wijk Carnisse is daarvan een voorbeeld. Carnisse stond lange tijd op de nominatie om gesloopt te worden, maar vanwege financiële en maatschappelijke redenen is nu voor een andere aanpak gekozen. Onder meer door middel van 'archipunctuur' moeten portieketageflats van kopgebouwen voorzien worden waar niet alleen een lift helpt om oudere bewoners naar boven en beneden te helpen, de aangeplakte gebouwen bieden ook ruimte voor voorzieningen en ontmoeting. Hoewel dat toekomstperspectief breed omarmd wordt, wijst Erik Vrieling van de ArchitectenCie er op dat vastgoedeigenaren, gemeente en zorginstellingen de neiging hebben om naar elkaar te kijken. Vrieling benadrukt het belang van een integrale aanpak van de wijk die weliswaar veel kwaliteiten heeft, maar ook een hoog percentage kwetsbare bewoners kent. Vanuit de zaal doet architect Pi de Bruijn de oproep om gebiedsgericht te werken en financieringsstromen daar op af te stemmen.

Inclusief in Almere en Amsterdam

Ook andere aanwezigen geven aan dat de opgaven in een specifieke wijk centraal moeten staan en dat de financiering daarop afgestemd moet worden met het doel om inclusieve wijken tot stand te brengen. Hofjes, zoals in Almere in het kader van *WHO CARES* is bedacht, en ook zorg- en wooncoöperaties worden daarbij als mogelijkheden genoemd. Het zijn kaders waarbinnen mensen in staat gesteld worden elkaar gemakkelijk te vinden en te helpen. Een meer integrale aanpak en financiering biedt volgens Gijsbert van Herk van Humanitas Rotterdam en Rijnmond bovendien kansen om de zorg anders te organiseren en die dichterbij de bewoners te brengen. "Het zou mooi zijn als we kleine zorgsatellieten in de wijk kunnen opzetten, maar dat vraagt wel een andere manier van werken." Overigens is de trend naar de buurten al ingezet, onder meer door technologische mogelijkheden waardoor meer zorg thuis geleverd kan worden, merkt Emile Spek van Amsterdam UMC op. "Dat leidt ertoe dat wij onze positie als ziekenhuis herpositioneren. Wij worden door de zorgvraag in de buurten zelf, kleiner maar wij willen als ziekenhuis juist ook meer onderdeel van onze omgeving worden." ■

JOOST ZONNEVELD IS ZELFSTANDIG JOURNALIST, ONDERZOEKER EN TEKSTSCHRIJVER

Zorg om de robot

JEROEN JUNTE

Bij de manifestatie *Grensverleggers* vertelde Jeroen Junte alles over de grootste uitdaging van onze tijd: over robots, kunstmatige intelligentie en big data. Zo zal naar verwachting een derde van de banen verdwijnen maar zal ook het leefklimaat in de *smart city* verbeteren door schone auto's en een duurzame energieconsumptie. Ook de impact van automatisering op zorg zal enorm zijn. Predictie (het doen van voorspellingen) zal sterk verbeteren door compacte technologie als *wearables*, op het lichaam gedragen dataregistratie. Door toenemende medische kennis - denk aan gentechnologie én massale data-analyse - zal ook preventie sterk verbeteren.

De keerzijde is dat zorg deels zal worden overgenomen door robots. Een efficiëntieslag is ook noodzakelijk door de steeds verder stijgende kosten; over dertig jaar zijn ouderdomsziektes als dementie volksziekte nummer één. Tegelijkertijd dreigt een 'ontmenselijking' van de zorg en zal onze privacy verder onder druk komen te staan. Hoe kunnen wij deze uitdagingen het hoofd bieden?

Jeroen Junte is freelance journalist met een focus op design en architectuur. Hij is vaste medewerker bij de Volkskrant, Elle Decoration en Architectuur NL en publiceert regelmatig in internationale magazines zoals Frame and DAMN. Ook organiseert hij 'live magazines' over design, technologie en andere thema's uit de creatieve industrie, onder meer in samenwerking met De Groene Amsterdammer en Dutch Design Week.

Pleidooi voor een zorglabel

Interview

Sinds 2016 is Gijsbert van Herk voorzitter van de Raad van Bestuur van Stichting Humanitas Rotterdam en Rijnmond. Daarvoor was hij directeur Ontwikkeling bij de gemeente Breda en in de laatste periode ook gemeentesecretaris a.i.. Humanitas biedt op 48 locaties in de regio Rijnmond verpleeghuiszorg, thuiszorg, wijkverpleging, kinderopvang en welzijn en hulpverlening aan. De organisatie heeft 4.000 medewerkers en 2.500 vrijwilligers. Van Herk is een van de initiatiefnemers van de prijsvraag *WHO CARES*, waarmee werd gezocht naar nieuwe manieren van zorg in samenhang met de vormgeving van de openbare ruimte en de woningvoorraad in Nederland. Op 13 februari werd Van Herk genomineerd als Zorgmanager van het jaar 2019.

Gijsbert van Herk, bestuursvoorzitter Humanitas Rotterdam en Rijnmond

Nationale opgave

In januari maakte het Ministerie van VWS, samen met het Ministerie van BZK, de stimuleringsregeling *E-Health Thuis* bekend. Met deze regeling, waarvoor de komende jaren 90 miljoen euro beschikbaar gesteld is, wordt beoogd nieuwe vormen van wonen en zorg voor ouderen vlot te trekken. De regeling maakt deel uit van het rijksprogramma *Langer Thuis* en is gebaseerd op het idee, dat technologie voor veel ouderen met een chronische ziekte of beperking van betekenis kan zijn om met een goede kwaliteit van leven zelfstandig te kunnen blijven wonen.

De doelstelling van het kabinet resulteert in de praktijk

nog niet tot een enorme toename van nieuwe en goed geëquipeerde woonvormen voor ouderen. Daarom juicht Gijsbert van Herk de regeling toe. “Het aanzwengelen van oplossingen door financiële ondersteuning is belangrijk bij dit soort projecten. Tegelijkertijd zegt het opzetten van een stimuleringsregeling ook dat het allemaal niet helemaal vanzelf gaat. Zo'n regeling is dus hard nodig, daar kunnen we zeker wat mee.”

Van Herk weet waar hij over spreekt. Hij houdt zich bezig met het voortdurend verkleinen van de schaal waarop zorg wordt aangeboden. Op dit moment onderzoekt Humanitas de vestiging van een verpleeghuis in de Rotterdamse wijk Charlois. “Maar we kunnen en willen niet plompverloren een verpleeghuis in de wijk zetten. Het gaat ons erom dat zo'n vestiging vloeiend opgaat in de wijk.” Van Herk heeft geen achtergrond in de zorg en zijn onconventionele insteek leidde op zijn werkterrein geregeld tot opgetrokken wenkbrauwen. Kan zo iemand wel besturen in de ingewikkelde wereld van de zorg en welzijn? Inmiddels heeft hij meermaals laten zien dat zijn onconventionele ideeën hout snijden, onder meer door aan de basis te staan van de prijsvraag *WHO CARES*, waarmee werd gezocht naar nieuwe concepten voor wonen en zorg (zie pag. 52).

Huisvesting voor topsporters

Los van het realiseren van goede gebouwen die in buurt of wijk passen, richt Van Herk zich op het slechten van grenzen. Daarbij gaat hij verder dan het welbekende idee van de ‘zorgboulevard’ met een rij zorg- en niet-zorgvoorzieningen naast elkaar. Niet alleen fysieke grenzen, maar vooral grenzen tussen de doelgroepen dienen te verdwijnen. “We kijken nu of we niet-verpleeghuisgroepen in een gebouw op kunnen nemen. Actueel is de huisvesting voor topsporters. Waar je dan allemaal tegenaan loopt! Maar we willen ons niet beperken tot louter de doelgroep voor verpleeghuizen, we vinden die kruisbestuiving heel belangrijk. Daardoor ontstaat sociale interactie die voor alle partijen goed is.” Het blijkt niet makkelijk om dit voor elkaar te krijgen; Van Herk moet opboksen tegen de manier waarop verpleeghuiszorg al 75 jaar lang is georganiseerd. Hij is er dan ook trots op dat de gebouwen van Humanitas geen ziekenhuisgevoel proberen over te brengen. Eén van de leukste complimenten kreeg hij van een bezoeker, die zei: “Ik ben hier drie keer langsgelopen voordat ik doorhad dat dit het verpleeghuis was.”

De manier waarop Humanitas functies en groepen in haar panden mengt, klinkt als een aantrekkelijk concept.

Toch maakt Van Herk zich zorgen over de toekomst, omdat het idee van een nieuw concept wordt overschaduwd door de zorgbehoefte die Nederland te wachten staat. “We gaan naar een half miljoen mensen met een dementie, dat is een verdubbeling van het huidige aantal. Deze mensen kunnen niet allemaal langer thuis wonen. We kunnen onze concepten wel interessant vinden, maar met deze opgave moeten we gewoon flink aan de slag om in de toekomst goede woonvormen aan te kunnen bieden.”

Ontslakken

Van Herk verwondert zich erover dat er in Nederland wel een energielabel is, maar geen zorglabel. Het energielabel werd in 2015 wettelijk ingevoerd om bij bestaande en nieuwe woningen de mate van energieverbruik te categoriseren. De labels gaan van A (donkergroen, zeer zuinig) tot en met G (rood, zeer hoog energieverbruik).

“Het gaat erom dat een verpleeghuis vloeiend opgaat in de wijk”

Van Herk stelt dat een zorglabel heel goed kan werken. Daardoor wordt duidelijker dat zorg een belangrijk aspect is bij ontwikkeling en bouw. Hij heeft dit idee geïntroduceerd bij de prijsvraag *WHO CARES*, maar veel verder is het nog niet gekomen. “Nu het Rijk 230 miljoen investeert om grote delen van de verouderde woningvoorraad van Rotterdam-Zuid te verduurzamen, zou het toch mooi zijn als die woningen naast energiezuinig tegelijker zorggeschikt gemaakt kunnen worden. Natuurlijk kunnen die woningen via de WMO aangepast worden. Als je deze opgaven meer parallel laat lopen wordt er minder langs elkaar heen gewerkt.” Mocht het zorglabel er komen, dan moet er nog eens goed naar bestaande regels gekeken worden. “Ontslakken was een tijd een woord dat je veel hoorde als het om regelgeving in de bouw ging. Dat ontslakken zou in de zorgregelgeving zeker geen kwaad kunnen.” ■ (VK)

PRIJSVRAAG WHO CARES

Op 5 januari 2016, zijn eerste werkdag als bestuursvoorzitter van Humanitas Rotterdam en Rijnmond, nam Gijsbert van Herk contact op met Architectuur Lokaal met het idee om via een prijsvraag te zoeken naar mogelijkheden voor combinaties van wonen en zorg in een stedelijke en maatschappelijke context. Het opstellen van uitgangspunten voor een prijsvraag over het verpleeghuis van de toekomst leidde tot de conclusie dat het om een nationale opgave gaat. Aansluiting werd gevonden bij de agenda van de Rijksbouwmeester, die zich richtte op maatschappelijke thema's zoals zorg in de wijk. Samen met de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, de gemeenten Rotterdam, Almere, Groningen en Sittard-Geleen en de provincie Limburg, werd de prijsvraag *WHO CARES* uitgeschreven onder teams van zorg-professionals en ontwerpers. Daarin werd gevraagd om visies op nieuwe vormen van wonen, zorg en ondersteuning. In oktober 2017 zijn de resultaten van de prijsvraag gepubliceerd. Voor meer informatie zie: [Magazine Who Cares](#).

COMMUNITY OF PRACTICE

In maart 2018 brachten de initiatiefnemers van de prijsvraag het advies *De urgentie van WHO CARES* uit. Daarmee kreeg de prijsvraag een vervolg met een *Community of Practice*, een netwerk dat zorgexperts en ontwerpers ondersteunt bij het uitvoeren van de voorstellen uit de prijsvraag. Dit programma wordt uitgevoerd vanuit het Atelier Rijksbouwmeester in samenwerking met onder meer de ministeries van VWS en BZK. Voor meer informatie: zie [Prijsvraag Who Cares](#)

COMMUNITY OF CARE

In het voorjaar van 2018 deed het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie onder de noemer *Designing a Community of Care* een oproep aan gemeenten, zorgaanbieders en woningcorporaties om samen met ontwerpers nieuwe inzichten en denkrichtingen te ontwikkelen voor transitie van de zorg in de wijk. Voor meer informatie en resultaten, zie: [Selectie Open Oproep Designing a Community of Care](#)

PROGRAMMA LANGER THUIS

In juni 2018 kondigde de minister van VWS het [Programma Langer Thuis](#) aan. Hiermee wordt beoogd netwerken in de wijk te versterken, mantelzorgers te ontlasten en technologie en E-Health slimmer in te zetten om ouderen langer en gezond thuis te laten wonen. Voor de periode 2019 tot 2021 is 270 miljoen euro gereserveerd voor de nieuwe subsidieregelingen om (digitale) innovatie in de langdurige zorg te ondersteunen. De [subsidieregeling E-Health Thuis](#) maakt deel uit van dit programma.

Meer dan alleen woningen

Interview

In het centrum van nieuwbouwwijk Vathorst in Amersfoort staat een bijzonder gebouw waarin vijfopdrachtgevers onder één dak zijn gevestigd: twee verschillende zorginstellingen (Accolade Zorg en Stichting Sprank), een kerk (Ontmoetingskerk Vathorst), een restaurant en winkel (Bijzondere Gasten) en een kindercentrum (Bzzzonder). De totstandkoming van *Hart van Vathorst* wordt vanaf het begin gekenmerkt door een specifieke manier van ontwikkelen, waarbij het formuleren en delen van waarden een grote rol heeft gespeeld. Een interview met voormalig projectontwikkelaar en mede initiatiefnemer **Michiel van Rennes** over het belang van waarden als ontwikkelmodel. FOTO'S: HART VAN VATHORST

Tierelier

Op papier klinkt het fantastisch: meerdere instellingen op het gebied van maatschappelijke zorg onder één dak brengen. De praktijk is vaak weerbarstig; wetten en bezwaren staan in de weg. Maar in Amersfoort-Vathorst is het gelukt. Daar is Hart van Vathorst ontstaan dat functioneert als een tierelier. Wat is het geheim? Groeien, geloven, ontmoeten en leven zijn de kernwoorden die het centrum Hart van Vathorst karakteriseren. Hoe komt de gewenste samenwerking tussen de verschillende partijen in Hart van Vathorst tot stand? En hoe hou je de partijen, als ze er eenmaal zijn, bij elkaar? Vanuit persoonlijke betrokkenheid werd Michiel van Rennes een van de initiatiefnemers die meerdere instellingen onder één dak wilden samenbrengen.

Michiel van Rennes, projectontwikkelaar van Lithos Bouw & Ontwikkeling

Voor twee van zijn kinderen zocht hij een inclusief kinderdagverblijf, waar ook kinderen met een ontwikkelingsachterstand welkom zijn. Toen hij dat niet vond startte hij met Kindercentrum Bzzzonder. Zijn droom voor inclusief samenleven bleef niet bij de opvang voor kleine kinderen maar ging verder. Met het kindercentrum zocht hij een plek in Vathorst en kwam daarbij in contact met een kerkgenootschap, dat ook op zoek was naar een plek in de wijk. "We raakten met elkaar in gesprek over het delen van ruimte. Wat zou dat kunnen betekenen? De vraag was vooral: als we samen in één gebouw gaan zitten, gaan we dan ook samen dingen doen? Wij wilden een betere plek voor de wijk creëren, met een grotere diversiteit en aanbod dan je normaal in nieuwbouwwijken ziet.

Ontwerpproces

Ondertussen raakten we ook in gesprek met twee zorginstellingen die via een projectontwikkelaar ook naar een plek in Vathorst zochten. Toen zijn we met alle partijen gaan denken over thema's en waarden die ons ►

› verbonden, en daarmee zijn we het ontwerpproces ingegaan”. Het Ontwikkelingsbedrijf Vathorst, de publiek-private maatschappij die de wijk ontwikkelt, was erg geïnteresseerd in ons concept. “De gedachte was: als er naast gezinnen ook ouderen in Vathorst komen wonen, kan het centrum levendiger worden.” Vervolgens werd in nauwe samenwerking met de gebruikers een architect WIE geselecteerd, die in opdracht van Zenzo Maatschappelijk Vastgoed en Lithos Bouw het ontwerpproces heeft begeleid. Daarbij was terugkoppeling naar de - destijds - vier opdrachtgevers essentieel om alle wensen gedurende het ontwerpproces overeind te houden.

Drie soorten ruimten

Maar met gezamenlijk gedeelde kernwoorden en kernwaarden ben je er nog niet. “Er moest ook gewoon een programma van eisen opgesteld worden. Welke partij wil wat, waar valt te delen en waar niet? Hoe ga je het programma ruimtelijk organiseren?”, aldus Van Rennes. Bij Hart van Vathorst hebben alle betrokkenen juist daarop gelet. Het overleg resulteerde in het bepalen van drie soorten ruimten. “We kozen voor privéruimtes, bijvoorbeeld de woonkamers van de woningen voor ouderen, publieke ruimtes, zoals een grote horecagelegenheid, en semi-privéruimtes zoals de vergaderruimtes van de kerk die ook voor buitenschoolse opvang en vergaderingen gebruikt worden.” Het onderscheid naar type ruimte maakte ook duidelijk welke partij waar wel en waar niet wilde delen. Ander voortschrijdend inzicht was er ook. “Omdat we merkten dat gastvrijheid een aparte tak van sport is hebben we een aparte horecaorganisatie opgezet, Bijzondere Gasten.” Deze horecaruimte is de huiskamer van Hart van Vathorst geworden en Bijzondere Gasten fungeert nu als vijfde samenwerkende organisatie in het pand.

Warmte door de gangen

Een gebouw bedenken is ingewikkeld genoeg, maar hoe kreeg Hart van Vathorst het voor elkaar dat de vier partijen met elkaar bleven samenwerken? Van Rennes: “We hebben sterk gelet op de verwevenheid in het gebouw. Dat houdt in dat we bewust looplijnen door elkaars bezit heen hebben gemaakt. Daarmee willen we voorkomen dat gebieden maar van één partij zijn. Dus geen afscheidingen maar gelaagdheid: privé, semi-privé en publiek lopen in elkaar over en soms door elkaar heen. Daardoor ontstaat er een soort stedenbouwkundig weefsel dat ontmoetingen genereert.” Dit idee doet denken aan de ontwerpfilosofie die met name architect Herman Hertzberger in vele Nederlandse gebouwen heeft toegepast. Deze filosofie staat of valt met de mate van continu beheer en onderhoud. Niet alleen op technisch, maar vooral op sociaal vlak. Werkt het in de praktijk van Hart van Vathorst ook zo? “Het gaat niet vanzelf. Ontmoeting komt alleen tot stand als je van begin af aan

“De gedachte was:
als er ouderen in Vathorst komen wonen,
kan het centrum levendiger worden”

werkt aan gezamenlijke waarden. Dat kan van alles zijn: energie, groen, identiteit enzovoorts. Daardoor creëer je gemeenschappelijke aantrekkingskracht. Hier maken we diversiteit, in functies en wat betreft doelgroepen. We brengen hier mensen bij elkaar die samen die waarden delen. Dat zorgt ervoor dat iemand hier zei: “Er stroomt hier warmte en liefde door de gangen.”

Campingbaas als kwartiermaker

Wie zorgt er voor dat de alledaagse samenwerking iedere dag opnieuw plaatsvindt? Van Rennes: “Bij veel vergelijkbare opgaven is een goede intentie om te delen, maar in de praktijk overheersen dan toch technische aspecten. Dan mis je al snel verwevenheid in de plattegrond en wordt het toch weer een gebouw met ieder zijn eigen gang, letterlijk. Dan kun je veel te makkelijk zeggen: dit is van mij en dit is van de ander. Zonder een belofte werkt het niet. Ik vergelijk het idee achter Hart van Vathorst wel eens met een huwelijk: dat doe je als het goed is ook niet puur verstandelijk, maar deel je een liefde, een belofte, waarbij voor elkaar gekozen is. Maar daar moet je actief mee omgaan. Met Bijzondere Gasten, die naast Hart van Vathorst ook op andere plekken in Amersfoort bijzondere ontmoetingsplekken opzet, hebben we het kwartiermakerschap bedacht. Dat vergelijk ik altijd met de campingbaas. Die weet wat er speelt en hij voorziet in de behoefte van de gasten, maar op gezette tijden organiseert hij ook iets om de reuring erin te houden. Met het kwartiermakerschap zorgen we er voor dat het een leuke plek blijft. Ons businessmodel is: verbinden van partijen die door samenwerking met elkaar meerwaarde zien voor zichzelf.”

Oplossing voor eenzaamheid

Wat zou Van Rennes andere gemeenten aanbevelen die geïnteresseerd zijn in dit idee? “De gemeente Amersfoort is zich er van bewust dat ons initiatief goed is voor de gemeenschap. Het is een oplossing voor eenzaamheid, waardevol leven, sluitende wijkcentra. Wij richten ons op wat de mens wel kan, bij ons ontstaat er automatisch een stukje informele zorg.” Waarmee Van Rennes wil zeggen dat dit een essentieel aandachtspunt is dat gemeenten bij planvorming kunnen gebruiken. “Lastig is nog wel dat gemeenten gewend zijn aan aanbestedingen en daarbij niet altijd de ruimte hebben, of inbouwen, om aan het ontwikkelen van waarden te werken. Die ontstaan door het gesprek met de omgeving aan te gaan. De gemeente zou initiatieven zoals het onze nog veel sterker kunnen faciliteren.”

Maar hoe mooi een initiatief ook is: Van Rennes weet uit ervaring als projectontwikkelaar dat gemeenten altijd tegen financiering aanlopen en het dan lastig voor hen is om automatisch allerlei bewonersinitiatieven de ruimte te geven. “Dat is dus ook niet de oplossing. Ontwikkelaars hebben wat dat betreft meer ruimte om zowel het initiatief te nemen als de financiering te realiseren.”

Van Rennes ziet daarom het liefst dat de gemeente bij aanbestedingen ook vraagt naar de bijdragen aan het collectief. Praktisch gezien leidt de vertaling van de waarde ‘ontmoeten’ in bestemmingsplan-technische zin tot de juridische categorisering ‘horeca’. Dat brengt dan weer allerlei voorwaarden en beperkingen voor het ‘ontmoeten’ met zich mee. Wat Van Rennes betreft zouden gemeenten beter over dit soort kwesties moeten nadenken.

Waardecreatie

“Vaak ligt bij zulke ontwikkelprocessen al snel de focus op de stenen, maar dat is bij Hart voor Vathorst niet gebeurd. De gemeenschapswaarde waar wij op uit zijn valt toe aan de samenleving als geheel en laat zich niet direct te gelde maken via het vastgoed. Dat is een belemmering bij verkoop van locaties die meestal is gebaseerd op de hoogste prijs. Maar gemeenten zouden hier ook het principe van *Social return on investment*. Hiernaast vraagt het proces van waardecreatie plaats over een langere periode; een goed functionerende leef- en woongemeenschap kun je immer niet plotsklaps opleveren. Deze lange termijnwaardeontwikkeling verhoudt zich slecht tot het principe om direct bij de verkoop van grond af te rekenen. Andere mechanismen om de toekomstige waardeontwikkeling te verdelen kunnen overheid, ontwikkelende partijen en eindgebruikers tot grotere samenwerking inspireren.” Maatschappelijke projectontwikkeling is dat volgens Van Rennes niet, maar wat dan wel? “We zetten ons in voor zowel publieke als private waardecreatie.” ■ (VK)

Syb Groeneveld is directeur-bestuurder van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

100 MILJARD EURO? DE ZORG IS FAILLIET... **LEVE DE ZORG!**

SYB GROENEVELD

Midden januari 2019 belandde ik door een onwaarschijnlijke samenloop van omstandigheden op de spoedeisende mondzorg van het MC Slotervaart. Huh, maar dat ziekenhuis was toch failliet en dicht?

Ja, maar niet de particuliere Mondzorg Poli. Die blijft gewoon in het MC Slotervaart actief...

Het was bizar om in een leeg ziekenhuis door verstilde gangen richting de poli te

bewegen en het verdriet van het faillissement in alles te voelen. De laatste veegploeg van het personeel begroette ons met intense vriendelijkheid. In de lege wachtkamer probeerde ik te analyseren wat hier nu gebeurd was en mijn oog viel in de wachtkamer op een op het raam geplakt pamflet. Een aanklacht van patiënt Nina Pieters.

Hierin stelt ze: "(...) Die zorgverleners van het MC Slotervaart deden het werk waarover het zou moeten gaan. Het gaat niet over slecht functionerende managers of over de beheren van een stapel stenen. Die verzorgers hebben hier ondanks alles een gemeenschap opgezet waar je als patiënt al voordat je op je locatie aankwam drie keer was gegroet. In het MC Slotervaart was plek voor aandacht, humor en deskundigheid en waar ik het gevoel had een mens te zijn en geen nummer dat afgeblaft wordt. (...) Het gaat niet over geld dat er niet is maar over het maken van keuzes."

Heeft Pieters gelijk? De 21ste eeuw is een tijdperk waarin de technologische mogelijkheden ongekend zijn en waarin we zoeken naar nieuwe manieren om langer gezond en gelukkig te leven. Er komen steeds meer ouderen in Nederland en die blijven ook nog eens steeds langer thuis wonen waardoor de vraag naar kleinschaligheid en persoonlijke aandacht almaar toeneemt. Zo is het cateren voor ouderen bij hen thuis voor Stichting Humanitas in Rotterdam een kernactiviteit geworden, waar dat cateren enkele jaren geleden nog slechts in de verzorgingshuizen zelf gebeurde. De nieuwe werkelijkheid stelt andere, hogere, eisen aan onze instellingen, die tevens worden geconfronteerd met starre bekostigingsmodellen, duurdere medicijnen, nijpende personeelstekorten en

verouderd vastgoed. Tegelijkertijd verlangen we allemaal het beste van het beste op gezondheidsgebied van de zorgverleners, de verzekeraars en de overheid. De optelsom van het bovenstaande stemt negatief.

Hoe organiseren en betalen we alle nieuwe wensen, mogelijkheden en werkelijkheden? De zorgkosten in Nederland hebben in 2018 de magische grens van 100 miljard bereikt en stijgen door met zo'n 2 miljard euro per jaar. Die stijging is daarmee procentueel groter dan de groei van onze economie. De zorg drukt dus steeds zwaarder op onze collectieve uitgaven zonder dat er een fatsoenlijke discussie over keuzes van kwaliteit wordt gevoerd.

De samenleving vraagt om een sterke decentralisatie van zorgverlening. Maar juist de ondergang van een streekziekenhuis zoals MC Slotervaart toont op pijnlijke wijze aan dat het zorgsysteem daar niet klaar voor is en failliet gaat. Waarom? Omdat de politiek bestuurlijke discussie teveel gaat over geld en te weinig over de noodzakelijke systeeminterventie. In plaats van te focussen op de groei van de zorgkosten, moet de discussie gaan over de vraag hoe we ervoor kunnen zorgen dat iedereen in Nederland toegang heeft tot de basisbehoeftes van zorg. Van streekziekenhuis tot thuiszorg en spoedeisende mondzorg.

Die opgave is complex en gelaagd en vraagt juist daarom om een multidisciplinaire benadering. Ontwerpkracht kan daarin een grote rol spelen. Om te weten waar je naartoe wilt, helpt het om te weten wat je zou kunnen willen. En om te weten wat je zou kunnen willen, helpt het om daar een beeld bij te zien. Dat is waar ontwerpers bij uitstek in uitblinken - en wat we ook wel 'ontwerpkracht' noemen. Als we die ontwerpkracht structureel en gestructureerd inzetten voor de zorg komen we vast tot nieuwe, betere antwoorden voor de toekomst.

Binnen de Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp formuleert het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie daarom samen met ontwerpers, patiënten en de opdrachtgevende partijen ontwerpvoorstellen voor de zorg. Stap voor stap onderzoeken we binnen die community hoe de toegang tot en de kwaliteit van de zorg beter kan. Leve de zorg! ■

AANKLACHT

"Het gaat ons niet om het bewaken van een stapel stenen"
Minister Bruno Bruins (VVD Medische Zorg)

Als u dat echt meent minister Bruins dan doet er ALLES aan om het Slotervaart ziekenhuis te laten bestaan. Want dit is geen stapel stenen. Hier staat een gebouw, niet in de beste staat, maar wel een plek waar de mensen die het werk deden waar het eigenlijk allemaal om gaat: zieke mensen begeleiden en zo mogelijk beter maken. Het gaat niet om prachtige gebouwen, het gaat niet om de ego's van managers en hun CV. Deze mensen die het werk deden waar het over zou moeten gaan, hebben ondanks alles een gemeenschap opgezet waarin ik mij als patiënt gehoord en gezien voelde. Een gemeenschap waar je voor je op je plek aankwam al drie keer gegroet was. Waar aandacht, humor en deskundigheid was en waar ik het gevoel had een mens te zijn en geen nummer dat afgeblaft wordt. Kleinschalig en weinig bureaucratie. Zo heb ik dit prachtige ziekenhuis ervaren de afgelopen 8 jaar. En ik bezocht het ziekenhuis zowat maandelijks en soms wekelijks. Ik ben mijn vertrouwen in leiderschap in Nederland en in Amsterdam volkomen kwijt geraakt. Keer op keer ondervind ik hoe de mensen die het eigenlijke werk doen het niet voor het zeggen hebben, maar overkoepelende organen en foute managers. Waarin de mensen die echt iets te bieden hebben en niet alleen bezig zijn met stapels stenen en bakken met bankbiljetten, ego en prestige, de laan uit gestuurd worden en aan het kortste eind trekken. Ik heb het meegemaakt in het welzijnswerk, op diverse grote scholen met de ambtenarij van Amsterdam en nu weer met dit prachtige ziekenhuis. We moeten zorgen dat we onze ziel weer terug krijgen. Zo'n rijk land! Het gaat niet over geld wat er niet is. Het gaat om keuzes.

Ik wil een oproep doen. Als iedere inwoner van Nederland 1 euro bijdraagt kan dit prachtige ziekenhuis blijven bestaan. Wie helpt mij mee om dit voor elkaar te krijgen?

Nina Pieters
Ninapieters3@gmail.com

Crossover

ARCHITECTUUR EN BEELDENDE KUNST

Marjan Teeuwen, Verwoest huis
Bloemhof 2, 2013

Marjan Teeuwen werkt aan monumentale projecten in slooppanden. De tijdelijk gespaarde panden vormen na haar ingreep een indrukwekkend decor. De woningen worden door het team van de kunstenaar gestript en grotendeels verhakseld. Er worden nieuwe doorgangen gemaakt met opge- vulde tussenruimtes en pilaren van gestapelde deuren, plafonds, buizen en puin. Plafonds worden wanden en andersom. De nieuwe setting van het pand wordt door Teeuwen als stilleven gefotografeerd en bestaat als monumentale fotoreeks voort wanneer het gebouw allang tegen de grond gegaan is.

COMMUNITY OF CARE

KWETSBAARHEID
IN DE ZORG

De gezondheidszorg in Nederland staat voor grote opgaven. Vergrijzing, decentralisatie, culturele diversiteit, eenzaamheid en nieuwe technologie vragen om een andere kijk op de zorg. Tegelijkertijd opereren veel zorgverleners onder enorme werkdruk en is er daardoor weinig ruimte voor zorgvernieuwing. Dat moet anders. Mede daarom startten het Atelier Rijksbouwmeester en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie een *Community of Care*: een interdisciplinair netwerk van gemeenten, zorgaanbieders, woningcorporaties en ontwerpers dat zich inzet voor zorgbehoevende mensen en de kwaliteit van hun directe leefomgeving. Dit netwerk creëert nieuwe kansen binnen het starre systeem van regelgeving. Dat klinkt mooi, maar werkt het ook? JETSKA VAN OOSTEN

In Nederland vinden we de zorg opnieuw uit. Het rijksbeleid is erop gericht dat mensen zo lang mogelijk thuis kunnen blijven wonen, in een eigen woning, met ondersteuning van de gemeente en gebruik makend van hun eigen sociale netwerk.

“Zijn de woonwijken voldoende ingericht op de behoeften van kwetsbare mensen die wat extra hulp nodig hebben?”

De zorgverlening vindt daarmee steeds meer plaats in de eigen vertrouwde omgeving. Dat heeft niet alleen grote invloed op de

zorg, maar ook op de leefomgeving. Zijn onze wijken wel voldoende ingericht op de behoeften van kwetsbare mensen, die wat extra hulp nodig hebben? Een groeiend aantal zorgprofessionals en ontwerpers meent van niet, en werkt aan vernieuwing van de leefomgeving voor de samenleving van nu en in de toekomst.

INNOVATIEPROJECTEN

Hoe kunnen we nieuwe huisvestingsconcepten ontwikkelen die tegemoetkomen aan de woonwensen van kwetsbare doelgroepen? Hoe kunnen openbare voorzieningen voor iedereen toegankelijk worden gemaakt? En welke sociale en ruimtelijke strategieën kunnen we ontwikkelen om de sociale netwerken in onze buurten te versterken? Om een antwoord te vinden op deze vragen schreef het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie de open oproep *Designing a Community of Care* uit. Diverse

zorgorganisaties, gemeenten, projectontwikkelaars, woningcorporaties en ontwerpers namen de uitdaging aan en dertien innovatieprojecten gingen in het najaar van 2018 van start. Eerder nam Rijksbouwmeester Floris Alkemade in samenwerking met Architectuur Lokaal het initiatief voor de prijsvraag *WHO CARES*, gericht op toekomstbestendige woonwijken in Rotterdam, Almere, Groningen en Sittard-Geleen. Deze prijsvraag kreeg in 2018 een vervolg met een *Community of Practice*, dat ontwerpers, experts in de zorg en gemeenten ondersteunt bij het uitvoeren van nieuwe vormen van wonen en zorg.

ARBEIDEN, WERKEN EN HANDELEN

Hoe komt de vernieuwing van de zorg en leefomgeving tot stand? Het gedachtegoed van Hannah Arendt kan ons helpen bij het beantwoorden van die vraag. In 1958 schreef zij haar belangrijkste werk: *The Human Condition*. In het boek maakt ze onderscheid tussen drie fundamenteel te onderscheiden menselijke activiteiten: *arbeiden*, *werken* en *handelen*. ‘Arbeiden’ betreft activiteiten vanuit directe behoeften van het menselijk lichaam. Dergelijke activiteiten zijn alleen gericht op leven en overleven en laten niets blijvends achter. Daar waar activiteiten productief worden spreekt Arendt van ‘werken’. Werken gaat om activiteiten die gericht zijn op het creëren van een stabiele en betrouwbare niet-natuurlijke omgeving. Met het begrip ‘handelen’ tot slot verwijst Arendt naar activiteiten die tussen mensen plaatsvinden.

Handelen is de sociale activiteit van het spreken, luisteren en overtuigen. Anders dan het werken kent het handelen een grote mate van onvoorspelbaarheid. Daarmee biedt handelen enerzijds ruimte aan vernieuwing, maar vereist het ook moed.

BETROUWBAAR ZORGSTELSEL

We kunnen de mogelijkheden tot vernieuwing in de zorg- en leefomgeving analyseren aan de hand van deze drie typen activiteiten. Zorgverleners zijn aan het overleven, ‘arbeiden’ in termen van Arendt. De urgentie van de dagelijkse praktijk van de gezondheidszorg laat voor zorgverleners weinig ruimte over om zich te richten op de toekomst, met als consequentie dat er onvoldoende blijvende veranderingen tot stand worden gebracht. Pas wanneer zorgverleners zich aan de hectiek van de dagelijkse gang van zaken onttrekken, ontstaat de mogelijkheid om de toekomst van de zorg naar eigen inzicht te veranderen. Arendt zou dit beschrijven als ‘werken’. Dit werken heeft in Nederland geleid tot een betrouwbaar zorgstelsel dat wordt vormgegeven door gedetailleerde wet- en regelgeving. Een zorgstelsel dat heeft geresulteerd in een hogere leeftijdsverwachting en betere kwaliteit van leven.

“Regelgeving staat soms recht tegenover de zorgbehoefte”

MENSELIJK LIJDEN

De kwaliteit van ons zorgstelsel heeft grote invloed op de kwaliteit van onze gezondheid. Tegelijkertijd blijft de mens onderworpen aan de wetten van de natuur, afhankelijk van lichaam en geest. Dat maakt de mens ook kwetsbaar. Die afhankelijkheid en kwetsbaarheid worden door de zorg in de eerste plaats bestreden. Het menselijk lijden is echter uiteindelijk onoplosbaar. Het maakt deel uit van het leven. Zorg kan dan ook niet alleen bestaan uit de strijd tegen het menselijk lijden. Goede zorg betekent ook zorg besteden aan het menselijk lijden. De uitdaging voor de huidige zorgsector bestaat eruit kwetsbaarheid als wezenlijk element van de sector te omarmen. Door de gedetailleerde regelgeving is het stelsel namelijk gefragmenteerd en star geworden. Regelgeving staat soms recht tegenover de zorgbehoefte, omdat een zorgvraag vaak veel complexer waarin bij het opstellen van de regelgeving is voorzien. Ruimte voor kwetsbaarheid ontstaat volgens Arendt juist daar waar we elkaar als mens benaderen: in het handelen. En die ruimte is hard nodig. Juist daar ligt de kracht van een *Community of Care*: te voorzien in nieuwe mogelijkheden voor menselijk contact.

DE EENDAGSZAAK

Een voorbeeld. In de Van Deysselbuurt introduceert het kunstenaarscollectief Cascoland in opdracht van woningcorporatie Rochdale een Eendagszaak waar startende ondernemers één dag(deel) per week gebruiker van een winkelpand zijn. Er werkt een kapper, een vrouw die kleding herstelt, een masseuse en iemand die bewegingslessen en dieetvoorlichting geeft. Wat de ondernemers van de Eendagszaak met elkaar gemeen hebben, is dat ze verzorgende beroepen hebben en graag met mensen praten. De kracht van deze *Community of Care* bestaat eruit dat de ondernemers vanuit hun persoonlijke contact met klanten een informerende rol op zich kunnen nemen richting maatschappelijke- en zorgorganisaties. Als het even niet zo goed gaat met mevrouw De Vries kan de kapper dat immers snel signaleren. In de gesprekken met zijn klanten is de kapper niet gebonden aan enig protocol. En dat is juist de bedoeling, omdat ruimte voor kwetsbaarheid alleen kan ontstaan als we elkaar als mens benaderen. Als we in het contact de perspectieven en zienswijzen anderen de ruimte geven. Als we los van alle regelgeving de menselijke behoefte zien en vanuit daar iets in beweging te zetten.

HANDELEN

Goede zorg vraagt om intensieve interactie tussen mensen. Die menselijke interactie vereist ook moed. De reacties van anderen zijn immers onvoorspelbaar. De uitdaging van een *Community of Care* is om te gaan met deze onvoorspelbaarheid. Tegelijkertijd ligt juist in die menselijke onvoorspelbaarheid ook de mogelijkheid tot vernieuwing. Want om met de woorden van Hannah Arendt af te sluiten: “Handelen is om een initiatief te nemen, om te beginnen, om iets in beweging te zetten. (...) Het feit dat de mens in staat is tot actie betekent dat het onverwachte kan worden verwacht.”

JETSKA VAN OOSTEN IS PROGRAMMALEIDER ACTIEAGENDA RUIMTELIJK ONTWERP BIJ HET STIMULERINGSFONDS CREATIEVE INDUSTRIE

“Als het even niet zo goed gaat met mevrouw De Vries kan de kapper dat snel signaleren”

MEER WETEN?

De zorg- en welzijnssector in Nederland staat voor grote vragen. Dat er nieuwe antwoorden nodig zijn, voelt iedereen die de sector een beetje kent. Maar hoe vinden we die? En wat is de rol van ontwerp daarin? Over die vragen gaan de gesprekken in de podcast-reeks *Designing a Community of Care*, met o.a. Gijsbert van Herk, Stichting Humanitas Rotterdam en Ronald van Dijk, gebiedsregisseur bij Rochdale Woningcorporatie. www.stimuleringsfonds.nl/zorg www.prijsvraagwhocares.nl

GRENS

EFFECTEN

ENERGIE & TRANSITIE

In 2017 haalde Nederland nog geen zes procent van de energiebehoefte uit andere dan fossiele energiebronnen. Duurzame energie via windmolens en zonneparken stuit op bezwaren in de directe omgeving, maar er is geen 'dertiende provincie' aan ruimte. Er zullen nieuwe energielandschappen ontstaan waardoor imago en karakter van stad, land en kustgebieden ingrijpend zullen veranderen. De kunst is

om bestaande ruimtelijke kwaliteiten beter te benutten. Hoe kunnen gebieden slimmer worden gebruikt zodat niet alleen schone energie wordt opgewekt, maar ook het landschap mooier wordt? Wie garandeert de (financiële) uitvoerbaarheid? Welke impuls kan cultuurhistorisch erfgoed bieden aan energietransitie, en andersom?

Debat

‘Experimenteren ja, maar niet teveel op eilandjes’

MARK HENDRIKS

Het behoeft geen toelichting meer dat de urgentie van de omslag van fossiele naar duurzame energie - om zo de desastreuze gevolgen van de opwarming van de aarde, zoals langdurige droogte, zeespiegelstijging en piekbuien tegen te gaan - in schril contrast staat met de maatschappelijke ophef die ontstaat als de uitingen van die omslag zich manifesteren in het landschap. We zijn geschokt door dodelijke bosbranden in de Verenigde Staten, droogtes in Afrika en overstromingen in Indonesië, maar tegelijkertijd protesteren we, niet altijd onterecht, tegen de komst van windparken en zonne-akkers.

Noodzaak en weerstand

Die spanning noodzaak versus weerstand is het startpunt van het *Grensverleggers*-debat over energielandschappen. Rijksadviseur Berno Strootman mag beginnen: “Om in 2050 de klimaatdoelen van Parijs te halen, is een enorme versnelling noodzakelijk. Maar dat mag geen vrijbrief zijn voor paniekvoetbal.” Strootman waarschuwt voor het gebrek aan samenhang tussen energieprojecten. “Iedereen is op de eigen vierkante meter vol aan de slag. Dat leidt tot versnippering, tot een confetti van initiatieven die de ruimtelijke en landschappelijke inrichting geen goed doen. Geen wonder dat ondanks de urgentie mensen tegen blijven.”

Samen met zijn collega's van het College van Rijksadviseurs, Floris Alkemade en Daan Zandbelt, stelde Strootman enkele geboden op, die - eerlijk is eerlijk - niet hemelbestormend zijn, maar wel cruciaal voor een succesvolle energieomslag. Het gaat onder meer om voldoende ruimte voor onderzoek en experiment, de koppeling met andere actuele opgaven, aandacht voor onderbelichte aspecten zoals besparing en opslag en het durven kiezen om alleen energie op te wekken in gebieden die daarvoor ook echt geschikt zijn. Strootman verwijst naar het lopende initiatief om in Drenthe 3000 hectare aan goede landbouwgrond op te offeren voor zonnepanelen. “Is dat wat we willen?” Uit de zaal komt de vraag of zo'n gebod lokale initiatieven uitsluit. Nee, luidt Strootmans antwoord. ▶

Energie en Ruimte

DIRK SIJMONS

Voor het eerst sinds het klimaatakkoord van 2015 is een landelijk overzicht van de ruimtelijke impact van de energietransitie in detail op kaart gezet in [Energie & Ruimte, een nationaal perspectief](#).

De publicatie kwam onder regie van Deltametropool en in opdracht van de ministeries van EZ, I&M en BZK tot stand. Het project Energie en Ruimte kreeg een vervolg met onderzoek naar de ruimtelijke aspecten van de energietransitie, met aandacht voor onder meer energiebesparing, warmte op hoge temperatuur, elektriciteit, warmte bij lage temperatuur, transport en mobiliteit, voedsel en de natuur. Het collectief van ontwerpers en adviesbureaus Posad, FABRICations, H+N+S, Dirk Sijmons, Marco Vermeulen, Ruimtevolk en NRGLab / Wageningen University publiceerde de resultaten in de [Ruimtelijke Verkenning Energie en Klimaat](#). Dezelfde bureaus leverden de ruimtelijke expertise voor de Klimaattafels van minister Wiebes.

Dirk Sijmons, vm. Rijksadviseur voor het Landschap, publiceerde tal van boeken op het gebied van landschapsarchitectuur, natuurontwikkeling en energietransitie. In 2014 kwam na een intensief interdisciplinair ontwerp onderzoek het boek *Landschap en energie (kWh/m²)* uit, een verhaal over ontwerpen voor het post-fossiel landschap – van het zonnepaneel op het dak tot mondiale politiek.

► “Het gaat er om dat de opbrengsten van zo’n zonneveld niet terecht komen in het gebied, maar enkel en alleen bij een boer of ontwikkelaar.”

Zaans warmtenet

De onrust in de samenleving neemt niet weg dat overal in het land overheden, bedrijven en burgers vol enthousiasme met de energietransitie aan de slag zijn. Dat blijkt ook uit de verhalen van de sprekers na Strootman. Zo verhaalt Sanna Munikkendam, wethouder in Zaanstad, over het initiatief om in een van de Zaanse wijken een warmtenet aan te leggen. Zo’n project heeft veel voeten in de aarde. Naast kwesties rondom techniek (hoe leg je het aan?), financiën (wie betaalt het?) en beheer (wie is voor het warmtenet verantwoordelijk?), komt uiteindelijk een tamelijk platte vraag op tafel: hoe ziet het eruit? Munikkendam: “Het hele idee om samen een warmtenet aan te leggen is romantisch, maar de verschijningsvorm is uiteindelijk een lelijke bio-installatie naast een school. Daar moet je dus iets op vinden.”

Bospolder Rotterdam

Jelte Boeijenga van de Internationale Architectuurbiënnale Rotterdam laat weten dat de transitie naar duurzame energie experimenteerdriфт, bestuurlijk lef en volharding vergt. Hij noemt de probleemwijk Bospolder in Rotterdam, waar onderzocht wordt of een duurzame warmtevoorziening (door restwarmte uit de haven door de wijk te geleiden en waarbij een investering van 150 miljoen euro gemoeid is) een hefboom kan zijn om de sociaal-economische problemen in de buurt aan te pakken. Of zoals Boeijenga zegt: “Het is leuk als Bospolder straks gasloos is, maar wat is dat waard als de wijk verder nog kansarm is?”

Energievisie in Frankrijk

Dan krijgt Laetitia Ouillet het woord, onderzoeker aan de Technische Universiteit Eindhoven. Zij herkent veel van de geboden die Strootman bepleit - ‘experimenteren ja, maar dan ook echt, en dus niet weer een zonnepaneel koppelen aan een autoaccu’ - maar hekelde de bestuurlijke stroperigheid waarbinnen de transitie gereed moet komen. Volgens Ouillet denken we teveel in eilandjes, waarbij gemeenten en regio’s elkaar vliegen afvangen. ‘De regionale schaal, zoals ook bepleit door de rijksadviseur, is inderdaad een ideaal schaalniveau om dit soort vraagstukken bij de kop te pakken. Maar we moeten oppassen dat gemeenten en regionale overheden elkaar niet in de weg gaan zitten. Een totaalvisie, zoals het Franse energieplan van president Macron, ontbreekt. Daar maak ik me zorgen over.’

Platte daken van Nagele

Na alle waarschuwingen voor stroperigheid, complexiteit en versnippering besluit gespreksleider Jaapjan Berg de zaal mee te nemen langs concrete en inspirerende voorbeeldprojecten; initiatieven die laten zien dat de transitie naar duurzame energie voorstelbaar is en tot ruimtelijke kwaliteit kan leiden.

Als eerste Nagele, waar actieve bewoners de zogenoemde windgelden (opbrengsten uit de windparken in de Noordoostpolder) hebben gebruikt voor de oprichting van een coöperatie, die in eerste instantie de platte daken van het Flevolandse dorp vol legt met zonnepanelen. Uit een prijsvraag die de coöperatie met steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) uitschreef en samen met Architectuur Lokaal uitvoerde, rolt het voorstel om duurzaam gewonnen warmte in de zomer op te slaan in een ondergrondse buffer zodat de inwoners van Nagele in de winter zonder gas- of stroomverbruik toch warm water hebben en hun woningen kunnen verwarmen. Dit alles met behoud van de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit van het modernistische modeldorp. Het plan is aanleiding voor de minister van Binnenlandse Zaken om Nagele aan te wijzen als

proeftuin voor duurzame energie (zie pag. 70).

Oprichter van de *Energiecoöperatie Energiek Nagele* Rutger Bergboer stelt: “Ook nu laat Nagele zien dat het het modernste dorp van Nederland is.” Hij geeft de zaal enkele aanbevelingen mee: we moeten inderdaad af van het ‘eilanddenken’ en oppassen dat de kloof tussen arm en rijk niet al te groot wordt.

Maastricht en Eerbeek

Na de Limburgse ENCI-kalksteengroeve (waar de ontwerpers van Rademacher De Vries via energieprojecten samenhang brengen tussen uiteenlopende ambities op het gebied van industrie, natuur en recreatie) en een toelichting op het project *Daar bij die Molen* (een app van Spatial Strategies, emt v-eld en Urgenda, waarmee iedereen kan meepraten over de locaties van de zonne- en windparken die nu nodig zijn

om in 2030 het land van duurzame elektriciteit te voorzien) komt Eerbeek ter sprake.

In dit Veluwe dorp, beroemd vanwege de papierindustrie, onderzoeken de ontwerp bureaus Bright en Werkend Landschap of het eeuwenoude productielandschap van beken, molens, fabrieken en sprengen opnieuw kan worden ingezet voor de productie en het transport van duurzaam gewonnen energie. De ontwerpers denken bijvoorbeeld aan een zogenoemde ‘warmtecascade’, waarmee niet alleen de papierindustrie een nieuwe impuls krijgt als gebruiker en leverancier van warmte, maar het dorp ook nieuwe functies kan toevoegen, zoals warmtebaden voor toeristen. Of zoals Bright-directeur Gerjan Streng zegt: ‘Energie moet weer een culturele betekenis krijgen.’ ■

MARK HENDRIKS IS JOURNALIST, REDACTEUR EN AUTEUR OP HET GEBIED VAN RUIMTELIJKE ORDENING, STEDENBOUW EN LANDSCHAPSARCHITECTUUR.

Column

DE ENERGIE-TRANSITIE IN VIJF GEBODEN

BERNO STROOTMAN

Het terugbrengen van de CO₂-uitstoot tot 49% van het niveau van 1990, zoals het recent gepresenteerde *Ontwerp van het Klimaat-akkoord* voorschrijft, is een belangrijke eerste stap op weg naar het halen van de doelstellingen van 'Parijs'.

“Het tempo is pittig. Binnen een jaar moet er voor elke regio een RES 1.0 liggen”

#1 EXPERIMENTEER

Kies er als overheid voor om beschikbare middelen in te zetten om innovaties aan te jagen: als *launching customer* en door ruimte te bieden aan experimenten. Denk aan thermische energie uit oppervlaktewater: een potentieel belangrijke warmtebron, die bij kan dragen aan bestrijding van hittestress en verbetering van de waterkwaliteit. We zullen echter eerst op kleine schaal moeten experimenteren, voor we een dergelijke bron maximaal kunnen benutten.

#2 DIFFERENTIEER

Het maatschappelijke debat gaat veelal over het opwekken van elektriciteit: waar moeten alle windturbines en zonnevelden nu komen? Laten we het vraagstuk vanaf nu over de hele breedte bekijken en daar de discussie over voeren. Door bijvoorbeeld reductie van het energieverbruik te stimuleren en via warmtenetten restwarmte maximaal te benutten, is er veel energie te besparen die niet opgewekt hoeft te worden.

#3 CONCENTREER

Wek windenergie grootschalig op in daarvoor geschikte gebieden. Dat is kosteneffectief en beperkt op nationale schaal de zichtbare, ruimtelijke impact. Maximaliseer allereerst de potentie van wind op zee, daar is het rendement groter en hebben windturbines de minste visuele impact. Dit zal niet voldoende zijn om in onze vraag te voorzien. Door wind op land te concentreren in daarvoor geschikte gebieden - grootschalige, open landschappen zoals de Zuiderzeepolders - kan

versnippering en verrommeling worden voorkomen. In deze landschappen kunnen windturbines een harmonieuze compositie vormen. We moeten er wel voor waken dat niet alleen de grondeigenaren hier financieel voordeel van hebben, maar ook de mensen die uitkijken op de turbines en er overlast van ervaren.

#4 INTEGREER

Integreer de energieopgave met andere opgaven. Alleen met een integrale, gebiedsgerichte benadering maken we van de energietransitie een succes. Zo'n benadering gaat uit van bestaande, ruimtelijke kwaliteiten en doet recht aan de samenhang met andere maatschappelijke opgaven. Met integrale oplossingen dienen we het algemeen belang het best, genereren we op de lange termijn een hoger maatschappelijk rendement en wordt ruimtegebruik efficiënter.

Het is daarnaast belangrijk om snel beleid te gaan voeren op zonnepanelen op landbouwgrond en terughoudend te zijn met het toestaan van zonne-energiecentrales en windturbines in bestemmingsplannen. Monofunctionele zonne-energiecentrales op landbouwgronden zijn een onwenselijke ontwikkeling: slecht voor de bodem, voor de natuur, voor het landschap én voor de benodigde verduurzaming van de landbouw. Zonnepanelen lenen zich prima voor multifunctioneel gebruik: geïntegreerd in daken, gevels en geluidschermen. Zoek naar geschikte locaties op

industrieterreinen en in havens of naar de (tijdelijke) inzet van braakliggende terreinen.

Beschouw zonnepanelen op landbouwgrond als allerlaatste optie. En stel dan strenge eisen aan de landschappelijke inpassing. Kies voor concentratie en efficiëntie en laat de financiële revenuen niet enkel terugvloeien naar de projectontwikkelaars en de boeren. Zorg er in plaats daarvan voor dat de energietransitie ook andere maatschappelijke doelen dient en investeringen in het landschap genereert.

#5 COÖPEREER

Werk samen met stakeholders in een gebiedsgerichte aanpak om tot een ruimtelijk samenhangend plan te komen, dat niet ophoudt bij de toevallige grenzen van een gemeente. Op regionale schaal komen alle grote transitie-opgaven samen, worden ze concreet en wordt het mogelijk om burgers actief te betrekken bij de planvorming. Bouw *Regionale Energiestrategieën* daarom uit tot *Regionale Omgevingsagenda's* waarin opgaven geïntegreerd worden. Energie, water, woningbouw, mobiliteit en landbouw zijn immers zeer nauw met elkaar verbonden. Zo halen we een hoger maatschappelijk rendement uit de hoge investeringen. Wanneer de omgevings- en levenskwaliteit toeneemt - door bijvoorbeeld extra inkomsten, meer werkgelegenheid, fijne natuur, gelijke kansen - ontstaat er vanzelf ook meer draagvlak voor een regionale *package deal*. ■

Berno Strootman is Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving

“Het was verrassend dat veel partijen zich al tijdens de prijsvraag committeerden aan een proces dat nog niet bekend was”

Prijsvraag Prijsvraag Energielab Nagele

Margret Drok, SACON

Het dorp Nagele is in de jaren '50 ontworpen door architecten van *de 8 en Opbouw*. Het is representatief voor de naoorlogse wederopbouwperiode en daarmee van nationaal cultuurhistorisch belang; ook internationaal is het dorp een bekend voorbeeld van het Nieuwe Bouwen. Met de prijsvraag zochten de initiatiefnemers van bewonerscoöperatie Energiek Nagele naar ideeën voor energetische verduurzaming, waardoor Nagele zelfs weer een 'experimenteedorp' kon worden.

"Iedereen mag de handen dichtknijpen met een plan dat, met behoud van de ruimtelijke patronen en de gevoelige architectuur van Nagele, slaagt in een bijna onzichtbare energietransitie van woningen die indertijd voor een dubbeltje werden gebouwd", zei de jury

over het winnende plan *Nagele in balans*, dat op korte termijn kon worden uitgevoerd en Nagele binnen afzienbare termijn *off the grid* hoopt te brengen. Margret Drok, architect bij Sacon, ging met haar team na of het hele dorp energieneutraal kan worden gemaakt; de vele platte daken en omvangrijke openbare ruimte boden daarvoor een goed perspectief. De mate waarin aanpassingen kunnen worden gedaan aan beeldbepalende gebouwen was een aandachtspunt, maar de grootste opgave lag in de balans die moet worden gevonden tussen het overschot aan energie in de zomer en het tekort in de winter. Het team wilde methodes ontwikkelen om warm water en elektriciteit duurzaam op te wekken, in combinatie met seizoensopslag van

warmte en een buurtbatterij; dit in samenwerking met bewoners. Een mooie bijkomstigheid was dat de voormalige kolenhokken in de huurwoningen zich goed bleken te lenen om de nieuwe installatie te kunnen plaatsen. Het onderzoek resulteerde in oplossingen per hofje, met thermische opslag ondergronds en thermische collectoren op de platte daken, een collectieve warmtepomp als back-up en een vat in de woningen dat 'communiqueert' met de centrale opslag. Drok vond het verrassend dat veel partijen zich al tijdens de prijsvraag committeerden aan een proces dat nog niet bekend was. Na de prijsvraag deed de gemeente Noordoostpolder een aanvraag bij het Ministerie van BZK om in aanmerking te komen voor subsidie in

FOTO LINKS: HET NIEUWE INSTITUUT, BEWERKT DOOR SACON

FOTO RECHTS: ARJEN VAN DE BERG

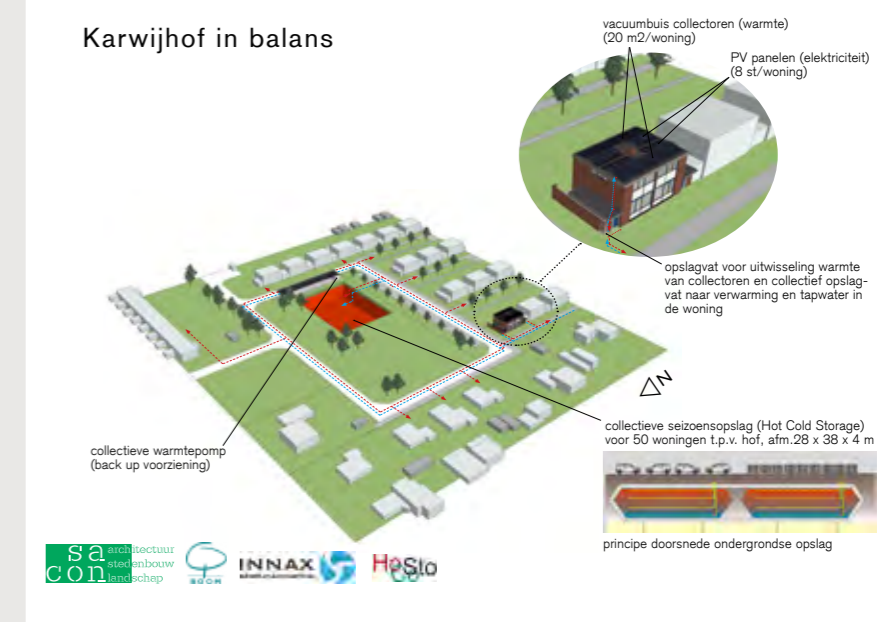
SCHETS: TEKENING SACON

het kader van het programma Aardgasvrije Wijken. Nagele werd als één van de 27 van 72 aanvragers geselecteerd als grootschalige proeftuin. Drok voelde het als steun dat de landelijke overheid iets in het plan ziet. Energiek Nagele, de gemeente en Hendrick de Keyser zijn voornemens de eerste stappen te zetten voor de verdere ontwikkeling. Vooral Vereniging Hendrick de Keyser, die vrijwel uitsluitend monumentale gebouwen en woningen in eigendom heeft die in het algemeen moeilijk na te isoleren zijn, is erg geïnteresseerd omdat het systeem werkt in combinatie met beperkte isolatiemaatregelen. Alle energie die nodig is, kan worden opgewekt op de daken van de woningen en worden opgeslagen in de centrale opslag. Een voordeel is ook dat het systeem warmte kan leveren op hoge temperaturen, waardoor geen lage temperatuurverwarming in de woningen nodig is en bestaande radiatoren gehandhaafd kunnen worden. Hierdoor worden de kosten van het systeem vooral bepaald door de nieuwe installaties en zijn de bouwkundige investeringen per woning zeer beperkt.

Al met al is er een haalbare business case te maken, waarbij het uitgangspunt is, dat bewoners niet meer betalen dan hun huidige energielast. Hier voor moeten er nog wel een aantal technische, financiële en juridische 'hobbels' worden genomen. Om dit proces te ondersteunen is het project ook geselecteerd als landelijke proeftuin aardgasvrije wijken. Recent was er weer een bijeenkomst met de bewoners; zij waardeerden het plan *Nagele in Balans* met een acht, en ook mensen die buiten het dorp wonen willen meedoen. Hopelijk gaat de schop binnen een jaar de grond in. ■ (CJ)

Karwijhof in balans

UITSCHRIJVER PRIJSVRAAG: Coöperatieve Vereniging Energiek Nagele

OPGAVE: oplossingen op het gebied van duurzame energie / experimenteedorp

LOCATIE: Nagele, Noordoostpolder

PROCEDURE: ontwerprijvraag volgens Kompas bij prijsvragen op basis van visie

1^E RONDE: 61 registraties, 29 inzendingen (visies)

2^E RONDE: 4 ontwerpteams, structuurontwerp met begroting

WINNAAR: Sacon i.s.m. Hogeschool Windesheim, BOOM-Hoogers en Innax Gebouw & Omgeving

VERGOEDINGEN: winnaar € 16.000, andere drie teams elk € 8.000

VERVOLG: zoeken naar financiering op basis van winnend plan

OPDRACHTGEVER VERVOLG: Energiek Nagele

Crossover

ARCHITECTUUR EN LANDSCHAP

Ben van der Meer m.m.v. Lambert Kamps, Uitkijkdijk (2018)

Uitkijkdijk is één van de vier uitkijkpunten, die deel uitmaken van het project Lauwersom in Lauwersoog, en is bedoeld om de plek tussen de zoute Waddenzee en het zoete Lauwersmeer zichtbaar te maken. De uitkijkpunten, die zicht bieden op de Waddenzee, het Lauwersmeer, de havens en op Lauwersoog zelf, maken deel uit van een netwerk van recreatieve fiets- en wandelpaden waarbij de beleving van het gebied centraal staat.

Polderoplossing voor Maastrichtse berg

Interview

Op 1 juli vorig jaar is de ENCI, het bedrijf dat in Maastricht aan kalk- en mergelwinning in de Sint-Pietersberg werkt, gestopt met mergelwinning. Hier ging een jarenlange discussie tussen voor- en tegenstanders van de activiteiten van de ENCI en het effect van het afgraven van de Sint-Pietersberg aan vooraf. In 2010 was overeenstemming bereikt over een Plan van Transformatie waarin werd afgesproken hoe de groeve, die door het afgraven is ontstaan, van bestemming zou veranderen. De grote betrokkenheid van belangen- en actiegroepen, omwonenden en de Vereniging Natuurmonumenten is kenmerkend voor het proces rondom de toekomst van de Sint-Pietersberg. Deze groepen hebben de uiteindelijke besluitvorming mee voorbereid. Hun samenwerking met overheden en ENCI heeft duidelijk resultaten opgeleverd en is als proces uniek te noemen. In 2014 is begonnen met de transformatie door de bouw van een uitzichtpunt. “We staan nog op het beginpunt van de ontwikkeling die de groeve moet gaan doormaken”, constateert wethouder Gert-Jan Krabbendam van Maastricht.

Gert-Jan Krabbendam, wethouder van Maastricht namens GroenLinks FOTO: JONATHAN VOS

Wandelen langs aardlagen

In het vrij vlakke Nederland is Limburg de uitzondering. Beeldbepalend voor de omgeving van Maastricht is de Sint-Pietersberg. Niet alleen vanwege de hoogte, maar ook omdat het een berg is met twee gezichten: aan de ene kant natuur, aan de andere kant afgegraven voor kalk- en mergelwinning. Hier is een unieke situatie ontstaan waar natuur, economie en ecologie hand in hand lijken te gaan. Wie vanaf het door Rademacher de Vries Architecten ontworpen uitkijkpunt de groeve van de Sint-Pietersberg afdaalt, kan niet bevroeden dat hier een lang en ingewikkeld proces aan vooraf is gegaan. Wandelend langs de aardlagen is de grootsheid van de

groeve te ervaren. De half afgegraven Sint-Pietersberg draagt bij aan biodiversiteit en versterking van natuurwaarden. Uniek is de bijzondere natuur die er is ontstaan; zo broedt er de oehoe.

Fonds voor natuurwaarden

Wethouder Krabbendam is pas bij het proces rondom de ENCI betrokken toen er al veel zaken waren uitgesteld. De ENCI-problematiek betrof een jarenlange patstelling tussen enerzijds de economische belangen van de ENCI en anderzijds natuurbelangen, sterk verdedigd door een groep georganiseerde burgers. Kon dit niet anders? De overeenstemming die in 2010 werd bereikt mag een typische polderoplossing heten: aan ENCI werd toegestaan haar activiteiten te blijven uitvoeren richting einddatum 2018 en het gebied af te werken in combinatie met de oprichting van een fonds. Daarin werd geld gestoken om de natuur- en culturele waarden van de Sint-Pietersberg veilig te stellen en te versterken. “In dat proces zijn we er in geslaagd om partijen die tegenover elkaar stonden, samen te brengen.”

“Het ontwerp hielp om de denkrichtingen te kanaliseren, als stip aan de horizon”

Stikstofdepositie

Gaandeweg het proces loop je tegen zaken aan die niet te voorzien waren en dat vraagt om flexibiliteit. “We begonnen met het Plan voor Transformatie en daarbij horende ideaalbeelden, maar het was moeilijk te beseffen welke complexiteit dat allemaal met zich mee zou brengen, en wat nog toegevoegd zou moeten worden.” Zo werd de ontwikkeling van de ENCI-groeve onlangs geconfronteerd met de problematiek van stikstofdepositie: een teveel aan stikstof, dat vanuit de lucht op de bodem neerslaat, is schadelijk voor de natuur. Stikstofdepositie dient binnen bepaalde normen te blijven en de vraag is of dat gaat lukken. Ook de aantrekkingskracht van de groeve is onderschat als je kijkt naar de voorzieningen die er nu zijn aangebracht. De balans tussen cultuur, natuur en vertier is ingewikkeld: “Toen de groeve werd opengesteld om er te kunnen zwemmen was er een onverwacht grote toeloop.” Voortdurend monitoren is belangrijk, ook terugkijkend naar de ontwikkeling. “Het was een proces van vallen en opstaan, waarbij moest worden voorkomen dat het goede vertrouwen zou wegvallen. Uiteindelijk heb je elkaar nodig om de opgave tot een goed einde te brengen.”

“In de geest van de transformatie moet je als bestuurder de afwegingen blijven balanceren”

Recreatie

De opvallende rol die ontwerp in het proces heeft gespeeld is die van het verbeelden van de mogelijkheden. “Het durven dromen”, noemt Krabbendam dat. “Dat brengt veel inspiratie en leidt tot realistische en minder realistische ideeën. Het ontwerp hielp om de denkrichtingen te kanaliseren, als stip aan de horizon.” Opvallend is dat de trap die Rademacher de Vries Architecten ontwierp niet vermeld staat in het Plan van Transformatie. “Ontwerp leverde beelden om de planvorming zichtbaar te maken en te verfijnen welke richting het uit moest.” Dat het Plan van Transformatie niet in beton is gegoten, kwam in dit geval goed uit: “Het was geen blauwdruk, gelukkig. Er zijn bij dit soort transformaties altijd dingen die met elkaar op gespannen voet staan. Je wil graag recreatie, maar je wilt ook dat die niet ten koste gaat van de natuurbeleving. In de geest van de transformatie moet je als bestuurder de afwegingen blijven balanceren.”

Voorloper voor de rest van Nederland

Krabbendam begrijpt dat de situatie van de ENCI-groeve uniek is voor Maastricht. Heeft hij desondanks lessen voor bestuurders, zijn er aspecten die zijn te veralgemenen? “Misschien is de situatie bij ons een voorloper voor zaken die in de rest van Nederland ook gaan spelen. De ENCI was voorloper in duurzaamheidsambities. Zo is al in 2010 besloten dat er geen gasaansluiting zou komen. Dat was tamelijk vooruitstrevend.” In algemene zin wordt het bestuur in Nederland meer en meer gevraagd om andere partijen de ruimte te geven om bij te dragen aan de ruimtelijke ontwikkeling. Dan moet je belanghebbenden zo goed mogelijk blijven betrekken bij het vervolgproces. “Dat vereist dat je recht blijft staan voor wat nou eenmaal een vast gegeven is en wat met elkaar is afgesproken. Dat het schip koers houdt. Dat kan je niet alleen. Dat vereist stuurmanskunsten, diplomatie en duidelijkheid.” Een ander belangrijk punt is verwachtingsmanagement: “Je moet in het oog blijven houden dat het budget nooit onbeperkt is.” Krabbendam wil van dit gesprek graag gebruik maken om iedereen uit te nodigen om de ENCI-groeve te komen bekijken. Om op die manier te ervaren hoe bijzonder het gebied is: “Pas als je op het uitzichtpunt staat ervaar je de daadwerkelijke grootte. Een gebied zo groot als de binnenstad van Maastricht.” ■ (VK)

Energielandschap van de Toekomst

SYBILLA DEKKER

Wat moet je verstaan onder een energielandschap? Dat is niet alleen een aanzet tot een ingewikkelde gebiedsopgave, waar de energietransitie de hoofdopgave is. Het raakt onze fraaie landschappen in en om steden als cruciale vestigingsfactoren voor bedrijven, uiteraard naast de woningmarkt en het culturele aanbod. Bovendien worden de landschappen door de inwoners hoog gewaardeerd als ontspanningsmogelijkheid aan de stedelijke drukte, een groene vorm van recreëren in vele variaties. Daarom moeten we ervoor waken dat we, met de noodzaak de energietransitie snel in te zetten, ons landschap niet verrommelen of erger nog terug brengen tot een veel beperkter gebied. De dwingende noodzaak om tot een snelle energietransitie te komen gaat soms voorbij aan de betekenis van ons landschap en het benodigde vitale platteland. Het bracht NederlandBovenWater ertoe een prijsvraag uit te schrijven op weg naar een vitaal *Energielandschap van de Toekomst*. Van de inzenders werd gevraagd om hun denkkracht en creatieve ideeën in te zetten voor een nieuw landschap in landelijk, stedelijk en waterlijk gebied. Deze prijsvraag heeft een dertigtal prachtige inzendingen opgeleverd met even zovele bijzondere initiatieven, die verder in het juryrapport zijn te lezen. Ook voor de jury was het een opgave om alle ideeën goed te laten doorklinken in het oordeel over de eerste ronde en later ook over de tweede ronde. De bijeenkomst met achtereenvolgende pitches van de negen teams in de tweede ronde was heel bijzonder. Al die gedreven en enthousiaste teams van inzenders, overtuigd van hun bijdrage aan de energietransitie in een van de drie gebieden. Inzenders die de maatschappelijke urgentie overbrachten. Waarbij iedere keer niet alleen de technische oplossingen aan de orde waren, maar ook en vooral de acceptatie van bewoners en bedrijven van een andere vorm van energieaanbod. In ieder van de inzendingen komt de trektocht aan de orde, die we moeten aangaan om tot duurzame oplossingen te komen. Daarbij kunnen we niet blijven staan bij een eenduidige oplossing van één energievoorziening. De Parijs-doelen halen we alleen als we

meervoudige oplossingen kunnen aandragen, waarvan we helaas de uitkomst en de kosten nog lang niet altijd kennen. Pilots uit deze inzendingen kunnen van waarde zijn bij de oplossingsrichtingen voor de energietransitie. Meervoudig ruimtegebruik en meervoudige toepassingen moeten de leveringszekerheid en haalbare bekostiging opleveren. Daarvoor hebben we moedige bestuurders nodig, die niet alleen kiezen voor gebaande paden en bekende opties van zon en wind, maar die ook de energiediversiteit een kans durven geven. Dat kan de regionale energieopgave alleen maar ondersteunen. Met de uitkomst van deze prijsvraag reiken we graag een aantal oplossingen aan die de regionale energie strategieën kunnen ondersteunen. En dat is allemaal te danken aan die gedurfde inzendingen, die we graag aan een ieder willen laten zien. Een compliment voor al die inzenders die het hebben aangedurfd om hun *Energielandschap van de Toekomst* in te vullen. ■

SYBILLA DEKKER IS JURYVOORZITTER VAN DE PRIJSVRAAG ENERGIELANDSCHAP VAN DE TOEKOMST EN VOORMALIG MINISTER VAN VROM

De oogst

PETER VAN ROOY

Landelijk gebied

In het gebied rond de A16 gebeurt al veel. Er komen achtentwintig windturbines verdeeld over elf parken en negen eigenaren die 35.000 huishoudens van energie gaan voorzien. Een kwart van het juridische en economische eigendom komt in handen van omwonenden, waardoor energiebatens deels direct ten goede komen aan het gebied. Rondom de windturbines krijgt het landschap een impuls en natuurcompensatie wordt in het gebied zichtbaar. De drie inzendingen voor de prijsvraag gaan hierop verder. Binnen de inzending *BOTTOM UP* krijgt het landschap podium en vertelt als ►

Foto boven: De jury: Hans Mommaas (directeur Planbureau voor de Leefomgeving), Sybilla Dekker (juryvoorzitter), Gerben Dijksterhuis (burgemeester van Borsele), Laetitia Ouillet (directeur Strategic Area Energy TU Eindhoven) en uitschrijver Peter van Rooy namens NLBW. Niet op de foto: jurylid Floris Alkemade (Rijksbouwmeester).

Foto links: Tentoonstelling van de inzendingen.

FOTO'S CHIEL KAPPE

NEGEN FILMPJES

De prijsvraag *Energielandschap van de Toekomst*, *Energietransitie in landelijk, stedelijk en waterlijk gebied* werd uitgeschreven door NederlandBovenWater in samenwerking met Provincie Noord-Brabant, Provincie Overijssel, Rijkswaterstaat, Provincie Zeeland, Gemeente Zwolle en Rijksvastgoedbedrijf, en met Architectuur Lokaal. Alle informatie over de prijsvraag, de inzendingen, de filmpjes van de negen finalisten en het juryrapport zijn te vinden op www.nlbw.nl

► het ware haar eigen verhaal. Een deel van het landschap wordt letterlijk opgetild en verrijkt met fraai ingepaste zonnepanelen. Onder het opgetilde oppervlak is ruimte voor nieuwe functies zoals horeca. De inzending *Energieschap Brabantse Balans* gaat uit van een decentrale toekomst voor energie en inherent hieraan van de noodzaak van standaardisatie en positie van decentrale organisatievormen. Telkens opnieuw een bijna vergelijkbaar wiel uitvinden kost teveel mentale energie. Een energieschap is een maatschappelijke organisatie met kennis van energie, participatie en transacties met andere organisaties.

De kunst is kleinschalige professionaliteit. De inzending *metamorphose* maakt van de A16 een toonbeeld van wat er kan zonder op tenen van bewoners te staan. Een Energy Valley waarin de Moerdijkbrug, het Hollands Diep, het NAC-stadion en het Jumbo-distributiecentrum gaan meebewegen. Brabant krijgt naast Brainport in oost een Energyport in west.

De jury heeft de prijs toegekend aan het team achter *metamorphose* vanwege de krachtige iconswerking van energie in combinatie met infrastructuur en bebouwing.

Stedelijk gebied

Zwolle is qua inwonersaantal weliswaar de negentiende gemeente van Nederland, maar qua verduurzamingsambities wellicht de koploper. Zo moeten in 2050 Zwolle en het ommeland energieneutraal zijn. Met een knipoog naar de Weerribben, een prachtgebied ontstaan door turfwinning, kan de ruimtelijke kwaliteit er op vooruit gaan. De inzending *Ruimte voor Energie - Energie voor Transitie* is nuchter: investeer in bewezen technieken, reserveer opbrengsten voor nieuwe technieken en koop zo tijd voor een krachtige en gedragen energietransitie. Zwolle is gepositioneerd als een ecosysteem van alle soorten energie en opslag met infrastructuur als logische verbinding. Voor bedrijvenpark Hessenpoort aan de A28 is de beoogde verduurzaming uitgewerkt: energie, klimaat, circulaire economie, et cetera. De inzending *Connected Naarheids* zet in op energietransitie als aanjager van een omvattende verduurzaming waaraan iedereen deelneemt. Zwolle krijgt een nieuw zenuwstelsel

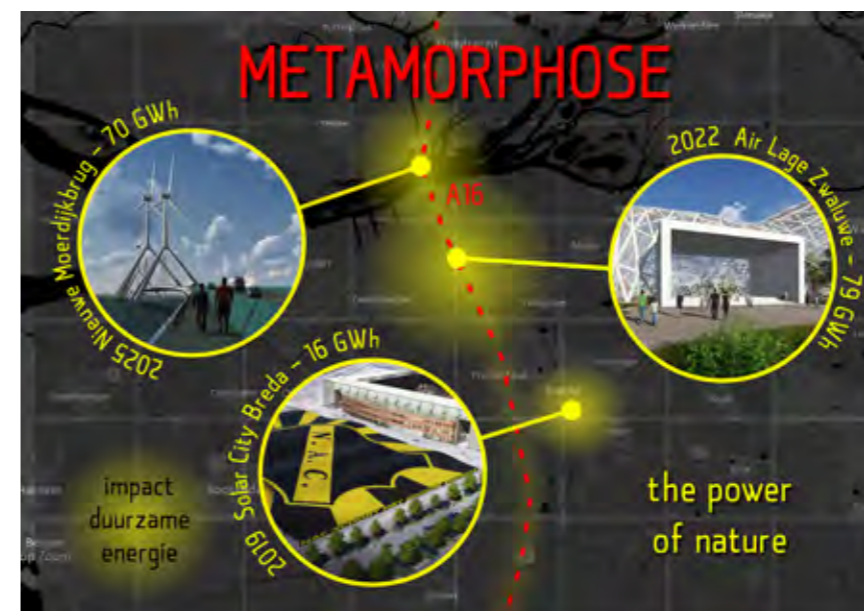
waarlangs de transitiegolf zich verplaatst. Een pluriforme energieroute wordt een beleevingsroute: zon, wind en water doen mensen fascineren. De inzending *Zwolle deelt warmte* is gestoeld op warmte als veruit de grootste energieverbruiker. Warmte van industrie, supermarkten, koelhuizen, water, zonnepanelen, et cetera wordt opgevangen in buurtnetten die met elkaar teveel of te weinig gaan uitwisselen. De huidige wereldmarkt van warmte wordt een lokale markt, dicht bij de bron met minimale energieverliezen. Het is vóór isolatie van gebouwen, tegen isolatie van mensen. Er komen Wijkkoffees en Wijkbedrijven als aanjagers van brede acceptatie van verduurzaming. De jury heeft de prijs toegekend aan het team achter Zwolle, deelt warmte vanwege de menselijke benadering van verduurzaming zonder inleveren van open ruimte: voor allen betaalbaar en ieder in eigen tempo in dezelfde richting.

Waterlijk gebied

De Watersnoodramp en de daaruit voortgekomen Deltawerken hebben het Zeeuwse landschap vrijwel volledig veranderd. Na Limburg (steenkol) en Groningen (gas) staat nu het dunbevolkte Zeeland voor wind en zon nogmaals op zijn kop, zo is de vrees. De inzenders houden hier rekening mee. De inzending *Zeeland ademt!* zet vol in op opslag van tijdelijk teveel aan wind- en zonne-energie. Energie wordt opgeslagen in megazakken met zuur en basisch water in atollen. Met deze aquabatterijen kan twee weken zonder beschikbaarheid van wind- of zonne-energie worden overbrugd. Voor de leveringszekerheid van elektriciteit is dit cruciaal. Voor bedrijven schuilen daar zelfs de grootste baten in. De inzending *Onder de Zeeuwse Zon* komt met de pendant van zomerkoninkjes: zonnemosseltjes. Mosselteelt wordt gecombineerd met opwekking van zonne-energie. Mosseltelers staan er voor open, investeerders in zonne-energie staan te trappelen en voor bezoekerscentrum Neeltje Jans is het een verrijking van het deltarepertoire. Met bescheiden middelen kan de realisatie bij wijze van spreken morgen beginnen. De inzending *Zeeuwse warmte en koude* gaat uit van beperkte geothermische en warmteopslag mogelijkheden in Zeeland en benut het vele water als bron van warmte. Van Gronings Gas naar Zeeuwse Warmte, zo luidt de boodschap. Ook 's zomers koelen van woningen kan via het water. De propositie is een betaalbare energieslag met beperkte isolatiekosten voor eigenaren van talloze woningen uit de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw.

De jury heeft de prijs toegekend aan het team achter *Onder de Zeeuwse Zon* vanwege een kansrijke combinatie van voedsel en energie en de hoge aanbaarheid van deze vorm van energieopwekking. De realisatie kan snel beginnen. De jury heeft aan *Zeeland ademt!* een eervolle vermelding toegekend. Het is een briljant idee dat Nederland als innovator op de kaart kan zetten, maar realisatie zal nog wat voeten in de aarde hebben. ■

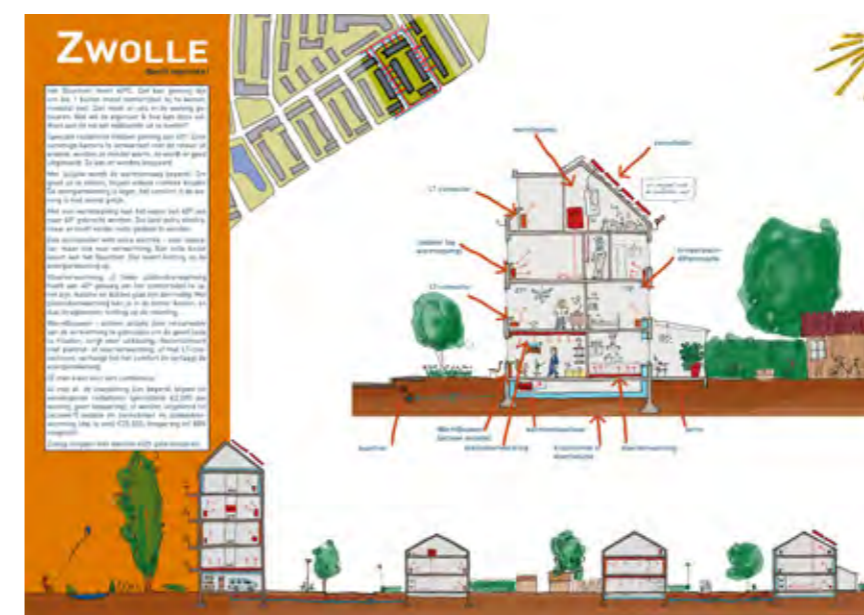
PETER VAN ROOY IS DIRECTEUR VAN NEDERLANDBOVENWATER, UITSCHRIJVER VAN DE PRIJSVRAAG ENERGIELANDSCHAP VAN DE TOEKOMST

WINNAAR LANDELIJK GEBIED

metamorphose

Nol Molenaar (NOLL >>), Mark Dijkstra (MDsign), Hans Klunder (M3Energie)

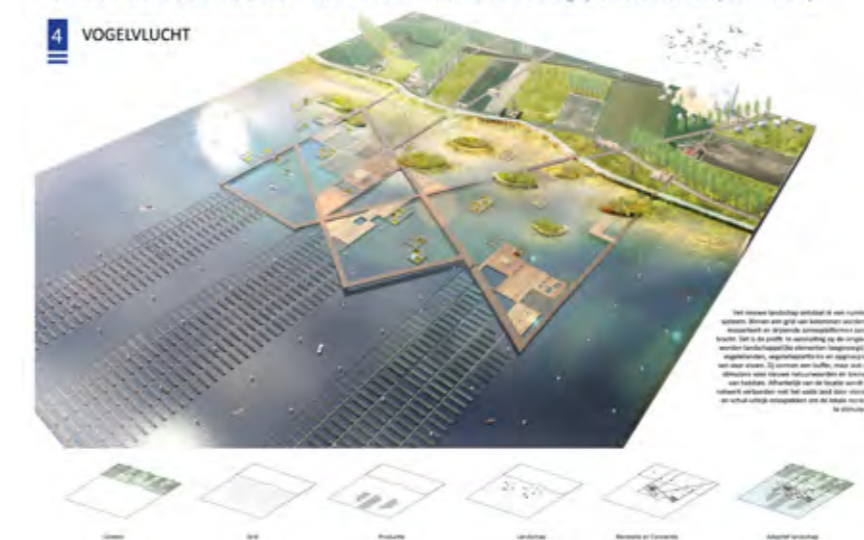

WINNAAR STEDELIJK GEBIED

Zwolle, deelt warmte

Martijn de Gier, Miel Karthaus (kbnj architectuur, stedenbouw en restauratie), Barry Scholten (IF Technology), Beert Volkers (Duratherm), Andrea van Schie (Comm.Art) mmv. Joost Kroes, Freck Kisman (Wijkbedrijf Dieze)

Onder de Zeeuwse Zon - combinatie van mossel- en zonne-energieproductie in een adaptief landschap

WINNAAR WATERLIJK GEBIED

Onder de Zeeuwse Zon

A. van Hoeken, J. Kelling, B. Vlaswinkel (Oceans of Energy), E. Stoffer, E. Vlaswinkel (SVP Architectuur & Stedenbouw), P. Kamerlings (Wageningen Marine Research), J. Schot (Viskwekerij Neeltje Jans BV)

Hoe voetballen in de ENCI-groeve tot interessante ontwerp oplossingen leidde

Voortbouwen op vertrouwen

Interview

De Sint-Pietersberg bij Maastricht heeft twee gezichten: aan de ene kant ziet de berg er uit zoals een berg er uitziet. Aan de andere kant wint het bedrijf ENCI, de Eerste Nederlandse Cement Industrie, al jarenlang mergel uit de berg, waardoor een grote groeve is ontstaan. Jarenlang is er gediscussieerd over de positieve en negatieve effecten van het afgraven van de berg, en over natuur versus economische waarden. Aan deze discussie kwam in 2010 een einde met de vaststelling van een Plan van Transformatie door betrokken partijen. De groeve wordt natuurgebied, de berg blijft berg, de ENCI mag doorgaan - zij het op andere manier.

Tussen groeve en ENCI ontstaat een overgangszone met aandacht voor cultuur. Rademacher / de Vries Architecten is betrokken bij de ontwikkeling van de groeve. De bouw van het uitzichtpunt dat door dit bureau werd ontworpen markeert de transformatie. Waar komt de betrokkenheid van de architecten vandaan en hoe gaan zij om met het langdurige transformatieproces van de Sint-Pietersberg?

David Rademacher en Christopher de Vries

Stiekem zwemmen

De architecten David Rademacher en Christopher de Vries kennen de Sint Pietersberg bij Maastricht als geen ander; als jonge jongens hebben ze er gevoetbald en ook weleens stiekem gezwommen. Voor hen was het ontwerpen van het uitzichtplatform een apotheose in het proces van aanpak van de ENCI-groeve. Al in een vroeg stadium raken zij gefascineerd door de plek; toen ze in het eerste decennium van deze eeuw architectuur studeerden maakten ze al hun eerste plannen. "Wellicht vanuit studentikoze naïviteit", denkt De Vries nu, want welke student heeft nou het idee om een berg die voor industriële doeleinden wordt afgegraven, naar eigen wens te modelleren?

Kun je een heel bijzonder landschap maken waar industrie en natuur samengaan, of in ieder geval naast elkaar bestaan, was de vraag die Rademacher en De Vries intrigeerde. In de discussie over de toekomst van de Sint-Pietersberg stonden al sinds de jaren zeventig twee groepen tegenover elkaar: de goed georganiseerde ecologiegroep die tegen afgraven was versus de groep voorstanders, voor wie vooral het werkgelegenheidsargument en economie zwaar meespeelden. "Toen we

Platform Luikerweg, Rademacher / de Vries Architecten in samenwerking met Stichting Ontwikkelings Maatschappij ENCI gebied, Natuurmonumenten, ENCI Heidelberg AG, CDV, FUGRO grondmechanica, Castermans Engineering, Janssen Group, KNOLS bouw bv.

Rademacher en De Vries bleven betrokken. "Tijdens het vastleggen van het *Plan van Transformatie* waren we allebei in de afstudeer- en buitenlandse stagefase. Terug in Nederland hebben we op een dag de telefoon gepakt en gevraagd: 'Er is nog zo weinig te zien, hoe kan dat?' Er waren al ideeën voor een uitkijkplatform en nu werden wij gevraagd om een ontwerp voor dat platform te maken. Maar de verschillende groeperingen die zich achter het *Plan van Transformatie* hadden geschaard konden het niet makkelijk eens worden over de uitvoering. Het was voor ons dus niet slechts een kwestie van ontwerp; we moesten ook bemiddelen in het proces en mensen samenbrengen. Dat was de enige manier om verder te komen."

Stapsgewijs werd aan de architecten gevraagd om over de toekomst van de ENCI-groeve mee te denken. Rademacher werkte in Zwitserland en De Vries bij ZUS Architects in Rotterdam. Ze hadden nog geen eigen bureau en konden nog niet weten dat het ontwerpvragestuk van de hele groeve aan hen zou worden

voorgelegd. Dat danken zij volgens De Vries aan hun grote dossierkennis van de ENCI-groeve en de discussie daarover. "Dat, en het feit dat niemand anders op het idee was gekomen om eens een goede overzichts-tekening van het hele gebied te maken." Tot dan toe was de ontwikkeling van de groeve, die geschikt gemaakt zou worden als natuurgebied, altijd losgekoppeld van de ontwikkeling van het ENCI-terrein, waar de industrie deels zou kunnen voortgaan. "Maar toen het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie een oproep deed voor voorbeeldprojecten rondom energie en erfgoed, zagen we een kans om onze visie op de samenhangende ontwikkeling van de ENCI-groeve onder de aandacht te brengen." De architecten onderzochten samen met energiespecialist ENGIE hoe de energietransitie na de transformatie een beleefbaar onderdeel kan worden van dit door de mens gemaakte landschap. ▶

"Veel opdrachtgevers denken nog in afgebakende beroepen van architect, stedenbouwkundige of landschapsarchitect. Dat labelverhaal is zo oninteressant"

ons idee naar de lokale krant stuurden bleek dat er meerdere initiatieven liepen en kwamen de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Op initiatief van Groen Links Maastricht werd een ideeënprijsvraag uitgeschreven met als hoofdvraag: wat moet er met de oude groeve gebeuren?" Onder leiding van architect Jo Coenen werd een sessie georganiseerd met deskundigen waarbij 24 uur lang werd nagedacht over de toekomst van de groeve.

Onafhankelijke adviseurs

In 2009 werd het *Plan van Transformatie* vastgesteld. In dit plan is de toekomst van de mergelgroeve vastgelegd, evenals die van de mergelwinning door ENCI. Daarbij werd het beheer van de groeve voor een groot deel aan de Vereniging Natuurmonumenten toebedeeld.

► Voortbouwen op vertrouwen

De ontwikkeling van de groeve is een ingewikkeld en langdurig proces. Rademacher en De Vries werken met alle partijen samen, ook al hebben de organisaties achter het *Plan van Transformatie* verschillende opvattingen. “Zij weten dat we veel affiniteit met de plek hebben en soms ook meer kennis van zaken. Daardoor krijgen we veel vertrouwen. Dat werd versterkt door ons initiatief om het project aan te melden als voorbeeldproject. Het is natuurlijk niet zomaar een opdracht.” Rademacher probeert efficiency in het proces te brengen. “Tijdens het proces zijn allerlei ideeën meermaals de revue gepasseerd. Soms weet je direct dat een voorstel kansloos is, maar dan voer je het toch uit. Het proces zit de werkelijkheid wel eens in de weg als partijen al verder in de ontwikkeling zijn dan het afgesproken vergaderschema aan kan.” Dan gaat het erom, de gemaakte afspraken te bewaken. “Zo’n contract is een groot goed”, vindt De Vries. “Veel partijen hebben er hard voor geknokt om dat voor elkaar te krijgen. Maar we moeten toch weleens zeggen: jongens, dit is zo afgesproken en niet anders.”

Hoeders van het plan

Rademacher en De Vries zijn zich ervan bewust dat het bijzonder is om als jong architectenbureau aan zo’n bijzondere opgave te mogen werken. “In termen van ontwerp heeft dit type opgaven naast de poëtische component veel andere facetten: van kunstzinnige aspecten tot aan procesbegeleiding en architectuur. Het is een bron van inspiratie. Alleen al de natuurlijke en geofysische processen zijn waanzinnig interessant”, zegt De Vries. Wat kunnen de architecten anderen aanbevelen, ook al zijn er in Nederland niet veel steengroeven die om transformatie vragen? Op een abstracter niveau noemt De Vries de rol van de buurtvereniging, die lang actie heeft gevoerd voor sluiting van de ENCI-fabriek, zeer belangrijk. “Het is een proces van vele jaren. Dan moet je een aantal hoeders hebben, die blijven wijzen op de afspraken. Vooral de buurtvereniging heeft een interessante positie verworven binnen een grootschalige planprocedure. Voor hen speelt een (politieke) carrière geen rol en ze behartigen geen deelbelangen.” De buurtvereniging werd als rechtspersoon partij in de contractvorming. “Dat was nodig omdat institutionele partijen niet per definitie hetzelfde belang hebben als de bevolking, en de gemeente was op zoek naar draagvlak.”

“Vooral de buurtvereniging heeft een interessante positie verworven binnen een grootschalige planprocedure”

Gezond verstand

De aanpak kenmerkt zich door grote integraliteit. Dat spreekt Rademacher en De Vries sterk aan. “We willen dat integrale aspect graag bij andere opdrachten hanteren, maar daar is niet altijd een markt voor. Veel opdrachtgevers denken nog in afgebakende beroepen van architect, stedenbouwkundige of landschapsarchitect. Dat labelverhaal is zo oninteressant. Wij hebben gewerkt aan projecten met componenten met alle drie”, aldus De Vries. “We zijn goed in proces, maar geen procesarchitecten. Je kunt niet lukraak processen ingaan en architecten uitnodigen; er moet wel gebouwd worden. Voor zo’n belangrijk economisch, cultureel en maatschappelijk project zijn wapenfeiten cruciaal; dat onderdelen tussentijds fysiek gestalte krijgen en tastbaar worden.” Hij ziet sinds de economische crisis een ontwikkeling waar hij vraagtekens bij heeft. “Het komt geregeld voor dat bestuurders brainstormen met architecten en er dan onbetaald met de ideeën vandoor gaan. Dat moet niet de norm worden. Het architectenvak is de crisis uitgekomen met gezond verstand. We beseffen dat het proces belangrijk is en we kunnen een rol vervullen in de kwaliteitswaarborging, maar dat moet niet worden ingezet als Haarlemmerolie. Wij willen ook geen procesarchitect zijn, dat past niet bij ons.” Rademacher: “Pas als iets gebouwd is, valt voor veel mensen daadwerkelijk het kwartje. Het proces van vergaderen is immers geen doel op zich, het gaat uiteindelijk om het resultaat.” ■

GRENS GEBIEDEN VERSTEDELIJKING

Van de ongeveer een miljoen nieuwe woningen die nodig zijn is een kwart gepland in de Metropoolregio Amsterdam. De noodzaak tot verhoging van het bouwtempo klinkt alom, maar hoe zorgen we dat we in de toekomst nog blij zijn met de woningen die nu worden gebouwd? Het Dashboard Verstedelijking onderzocht de maatschappelijke meerwaarde van locaties voor woningbouwplannen in de MRA aan de hand van drie verstedelijkingsmodellen. Wat is het effect van woningbouw op bepaalde locaties

op werkgelegenheid, mobiliteit, energie, landschap en kwaliteit van leven van de bestaande steden en dorpen? In hoeverre zijn de effecten die in de MRA zijn gemeten, te vergelijken met andere regio’s? Welke kansen biedt regionale samenwerking voor betere kwaliteit van de leefomgeving? En hoe kan de woningbouwopgave voor lokale bestuurders een middel zijn om eigen programma en ambities te realiseren?

Debat

Bouwen aan een sterker Nederland

In de vakwereld woedt een fel debat over de vraag waar de komende decennia één miljoen nieuwe woningen moeten worden gebouwd. Om deze discussie over binnen- en buitenstedelijk bouwen in een breder perspectief te plaatsen ontwierp het College van Rijksadviseurs het *Dashboard Verstedelijking*. Bestuurders en woningbouwers reageren op de wethouders-manifestatie van Architectuur Lokaal voorzichtig positief op dit nieuwe beleidsinstrument. Welk verstedelijkingsmodel heeft de grootste maatschappelijke meerwaarde? JACO BOER

Op welke locaties levert woningbouw binnen een regio de grootste maatschappelijke meerwaarde op? Met die ogenschijnlijk simpele maar minder makkelijk te beantwoorden vraag ging het College van Rijksadviseurs (CRA) met architectenbureau Urhahn en adviesbureau Rebel afgelopen jaar aan de slag. Alle drie hadden ze de sterke behoefte om het debat over de verstedelijking van Nederland een nieuwe impuls te geven. Bestuurders, ontwikkelaars en milieuorganisaties blijven in hun ogen nog teveel hangen in de bekende argumenten vóór of tegen binnenstedelijk bouwen. De drie organisaties wilden daar een ander, breder perspectief tegenover stellen. Bouwlocaties worden

daarin beoordeeld op hun bijdrage aan maatschappelijke doelstellingen. Op basis van eerder onderzoek werden negen indicatoren gekozen om het begrip maatschappelijke meerwaarde te definiëren. Denk aan de betaalbaarheid of tijdige oplevering van de nieuwbouw, versterking van het leefklimaat of vergroting van de agglomeratiekracht. Door de woningbouwopgave van een regio los te laten op verschillende verstedelijkingsscenario's die variëren in hun aandeel binnen- en buitenstedelijke productie, wordt helder welk scenario de hoogste maatschappelijke opbrengsten oplevert. Die uitkomst kan vervolgens het startpunt vormen voor regionaal overleg over nieuwbouw op langere termijn.

MRA: baten van compacte verstedelijking meest positief

Om het nieuwe instrument in de praktijk uit te testen, werd de woningbouwopgave van de Metropoolregio Amsterdam (MRA) aan de hand van het *Dashboard Verstedelijking* onderzocht. In de regio slaat ruim een kwart van de nationale woonbehoefte neer en de variatie aan gewenste woonmilieus is groot. De resultaten van de test waren verhelderend voor de regio. Zo blijken er voldoende locaties te zijn gereserveerd voor de woningbouwopgave tot 2040. Er zijn zelfs zoveel 'zachte plannen' dat daarbinnen volop tussen locaties kan worden gekozen. Het verstedelijkings-scenario dat vooral inzet op transformatie en inbreiding ('Stedenregio') levert in de MRA uiteindelijk de grootste maatschappelijke meerwaarde op, wees het *Dashboard* uit. Compact verstedelijken nabij kantoren, maatschappelijke voorzieningen en al bestaande wijken is voor de MRA dus de beste keuze volgens het CRA.

Niet blindstaren op modellen

Het was weinig verrassend dat RO-gedeputeerde Joke Geldhof van de provincie Noord-Holland opgetogen op deze uitkomsten reageerde. Al jaren hamert ze op het belang van binnenstedelijk bouwen en het openhouden van bestaande groengebieden. "De resultaten zijn voor mij heel herkenbaar en ook in lijn met de provinciale omgevingsvisie die we eind november hebben vastgesteld. Voor deze regio is het belangrijk om nieuwe woningen zoveel mogelijk in bestaande kernen en op goed bereikbare plekken te bouwen zodat we de agglomeratiekracht van de regio

kunnen vergroten. We hebben nog wel een overschot aan harde bouwplannen op de verkeerde locaties die we moeten aanpakken. Maar uit onze jongste *Provinciale Woningbouwmonitor* blijkt dat zo'n driekwart van de nieuwe woningen al binnenstedelijk worden gebouwd. We zijn dus op de goede weg." Ook Bob van der Zande, programmamanager woningbouw binnen de MRA, is blij met de uitkomsten van het *Dashboard* en ziet het als een nuttig afwegings-instrument voor bestuurders. Het gros van de 105.000 woningen die de regio tot 2025 wil bouwen zal hoogstwaarschijnlijk op transformatielocaties en rond knooppunten worden gebouwd. Toch moeten we ons niet blindstaren op modellen. Er is ook nog zoets als de visie en ambitie van bestuurders. "Uit recent onderzoek van het Rigo bleek dat een grote groep huishoudens de voorkeur geeft aan een grondgebonden woning in een rustige stedelijke setting. Het is aan bestuurders om te bepalen hoe ver zij aan die wens tegemoet willen komen."

Waardevrij Dashboard

Er waren nog wel de nodige vragen over de opzet en totstandkoming van het *Dashboard*. Zo vroegen sommigen zich af of het model niet teveel vanuit een bepaalde verstedelijkingsvoorkeur was gemaakt. Anderen was het niet meteen duidelijk wat zij als gemeente met het afwegingsinstrument aan moesten. Rijksadviseur Daan Zandbelt, die aan het begin van de sessie kort op het *Dashboard* was ingegaan, verzekerde de zaal ervan dat het instrument niet aanstuurt op een bepaald scenario en dus waardevrij is opgezet. ▶

► “Bestuurders in een regio kunnen de ene indicator van maatschappelijke meer- waarde zwaarder laten tellen dan een andere. Het *Dashboard* dicteert geen uitkomsten maar is bedoeld als objectief instrument om met elkaar in de regio het gesprek over de toekomstige bouwopgave aan te gaan. Bovendien laten wij zien dat woningbouw kan worden ingezet om maatschappelijke meerwaarde te realiseren. Het Rijk heeft er dus alle belang bij om nauw bij de gesprekken over de regionale bouwopgave betrokken te zijn.”

“Rijk moet verantwoordelijkheid nemen”

Bemoeien van het Rijk en de provincie ligt op lokaal niveau nog wel erg gevoelig, zo bleek op de bijeenkomst. Veel wethouders zijn bang voor een nieuw keurslijf waarin al gemaakte locatiekeuzen worden geperst. “Het Rijk moet zich niet bemoeien met besluiten op lokaal niveau, maar helpen om de

onrendabele toppen op binnenstedelijke woningbouw weg te werken”, liet de Hilversumse wethouder Jan Kastje weten. Vastgoedbelegger Bouwinvest sloot zich daarbij van harte aan en vroeg van het Rijk ook om meer regie. “Den Haag lijkt zijn handen af te trekken van belangrijke ruimtelijke opgaven. Maar als het gaat om de financiering van tekorten op nieuwbouwlocaties en de aanleg van nieuwe infrastructuur moet het Rijk zijn verantwoordelijkheid nemen”, vindt directievoorzitter Bouwinvest Dick van Hal. Of de rijksoverheid met meer geld over de brug komt, is onzeker. Maar ze heeft volgens Zandbelt wel enthousiast op het *Dashboard* gereageerd. Het instrument zal dan ook een belangrijke rol spelen in de gesprekken over regionale verstedelijkingsopgaven, te beginnen in Utrecht, Brabant en de twee metropoolregio’s in Zuid-Holland. Het CRA wil voor deze regio’s een dashboard op maat ontwikkelen. Vanuit de zaal kwamen verschillende suggesties om in dat kader het model verder uit te bouwen. Zo ziet Bob van der Zande

graag dat ook energienetwerken en de voedselproductie als indicatoren in het *Dashboard* worden meegenomen. Bouwinvest noemde nog de financierbaarheid van woningbouw als extra criterium.

Bestuurlijke onmacht

Het dashboard kan met deze aanvullingen completer worden, maar het zal de voortdurende botsingen tussen lagere en hogere overheden over concrete bouwlocaties waarschijnlijk niet voorkomen, verzuchtte een corporatiedirecteur uit het Gooi. “Iedereen wil dat er gebouwd wordt maar niet op de locaties waar het kan en we het met elkaar hebben afgesproken. Die onderstroom van bestuurlijke onmacht blijft meestal onbenoemd, maar is een belangrijke oorzaak van vertragingen in de woningbouw.” ■

JACO BOER IS ZELFSTANDIG JOURNALIST

DASHBOARD VERSTEDELIJKING

DAAN ZANDBELT

Het aantal huishoudens in met name de stedelijke regio’s blijft voorlopig groeien. Verschillende prognoses voorspellen een bouwopgave van ca. 1 miljoen woningen voor de periode tot 2040. In de komende jaren is de bouw van circa 50.000 woningen per jaar nodig, maar de huidige productie loopt daar behoorlijk op achter.

Met de oplopende druk op de woningmarkt is onder ruimtelijk professionals het debat losgebarsten over waar we moeten gaan verstedelijken. Dit gaat dan vaak over binnen of buiten de stad bouwen - een vrij eenzijdig manier om grip te krijgen

op de woningbouwopgave. Voor locatiekeuze is een veelzijdiger afwegingskader nodig. De woningbouwopgave is tenslotte niet alleen een doel op zich, maar vormt ook een middel om andere maatschappelijke doelen te bereiken. De locatiekeuze van woningbouw heeft effect op de economische vitaliteit, mobiliteitsgedrag, het versnellen van de energietransitie en de leefbaarheid van bestaande wijken. De vraag is op welke plekken het bouwen van nieuwe woningen de meeste maatschappelijke meerwaarde genereert. Overheden en marktpartijen hebben echter maar

bepert inzicht in de verschillende directe en indirecte effecten van verstedelijking, met name als deze verder reiken dan de locatie en de tijdspanne van de ontwikkeling zelf. Het College van Rijksadviseurs biedt met het *Dashboard Verstedelijking* inzicht in hoe de woningbouwopgave maatschappelijke meerwaarde levert en waarom het Rijk hier belang bij heeft. Dit doen we op schaal van de regio en kijken daarbij een generatie vooruit. Daarnaast is het Dashboard een instrument dat regio’s kan helpen integrale afwegingen te maken in hun verstedelijkingsstrategie. ■

Het *Dashboard Verstedelijking* is door het ministerie van BZK met enthousiasme ontvangen. Het ministerie pakt het vervolg van het Dashboard op. Het College van Rijksadviseurs blijft nauw betrokken en werkt samen met het ministerie, lokale overheden en lopende (bereikbaarheids)programma’s verder aan de doorontwikkeling en toepassing van het Dashboard in meerdere regio’s: de metropoolregio’s Amsterdam, Utrecht, Rotterdam-Den Haag, Groningen en Eindhoven.

Daan Zandbelt, Rijksadviseur Fysieke Leefomgeving

5 De woningbouwopgave is een interdepartementale aangelegenheid

Conclusies

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- Ministerie van Financiën
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
- Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Drie modellen

- Stedenregio**
Inbreiding, transformatie en stedelijke verdichting
Green belt
Snelle verbindingen tussen steden
Stedelijke multimodale infrastructuur
- Woonlandschappen**
Benut stedelijke en landschappelijke kwaliteit
Onderscheidende woonmilieus in stad en land
Transformatie en uitbreiding
Regionaal netwerk (auto en OV)
- Knooppunten**
Verdichting, Versterking rond knopen
Versterken groene wigen (XL)
Benutten van ov-investeringen

MEER WETEN?

Hoe levert de woningbouwopgave maatschappelijke meerwaarde? Waarom heeft het Rijk hier belang bij? In de publicatie *Dashboard Verstedelijking* zijn de werkwijze, de verschillende effecten en conclusies, advies over de uitkomsten en het gebruik van het Dashboard in andere regio’s opgenomen.

Wenkende perspectieven

Interview

Tijdens de manifestatie *Grensverleggers* werd het *Dashboard Verstedelijking* van het College van Rijksadviseurs (CRA) gepresenteerd. Hoe kijkt Bouwinvest tegen het instrument *Dashboard* aan? Dick van Hal is er blij mee. “Het geeft duidelijk aan in welke richting de regio zich kan ontwikkelen, en er worden keuzes worden gemaakt met betrekking tot de contouren van bebouwing en groen. Maar het moet nog wel draagvlak krijgen bij de partijen die er mee aan de slag moeten.”

Dick van Hal, directievoorzitter van Bouwinvest Real Estate Investors

Overkoepelende Rijksvisie

Van Hal vindt dat *Panorama Nederland* een wenkend toekomstperspectief schetst voor Nederland. Ook de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), richtinggevende visie op de toekomst van ruimtelijk Nederland vindt hij van belang. “We moeten regie blijven nemen over de inrichting van ons land, over de verbinding tussen de vier grote steden. Voor marktpartijen en overheden is het goed dat er een visie ligt. Op het *Grensverleggers*-congres was er wel kritiek op het *Dashboard*, dus we moeten nog zien wat ervan overeind blijft. Maar de eerste contouren zijn geschetst, er is nu discussie en het is een duidelijke visie van een aantal gerespecteerde partijen.”

Van Hal vindt vooral een overkoepelende visie vanuit het rijk erg belangrijk. Bij presentatie van het *Dashboard* op

“Infrastructuur blijft bij velen een blinde vlek”

“Onze achterban is steeds meer geïnteresseerd in het leveren van een maatschappelijke bijdrage”

29 november zei een panellid: “Vroeger hadden we het ministerie van Ruimtelijke Ordening. Wat we er nu voor terug krijgen is het *Dashboard*. Van Hal meent dat de waarheid in het midden ligt. “Als je visie en regie helemaal bij het Rijk laat liggen kunnen de steden zich er niet in vinden. Als je het helemaal bij de steden laat is er de kans dat je afstemming mist.”

Informeel overleg

Leiden alle visies en regiediscussies niet af van de daadwerkelijke opgave: bouwen, bouwen en nog eens bouwen? Van Hal is goed gestemd. “Afgelopen week lazten we in de kranten dat minister-president Rutte en de burgemeesters van de grote steden een informeel overleg zijn gestart om te onderzoeken hoe we de infrastructuur binnen de Hollandse metropool verder gestalte kunnen gaan geven. Dat is de mix die we willen: het Rijk neemt verantwoordelijkheid voor de regie; de steden voor hun eigen identiteit. Want de steden worden steeds mooier; de decentralisatie heeft niet tot chaos geleid.” Is informeel overleg dan dé manier om gemis aan regie van het Rijk vorm te geven, is dat niet te mager? “Het moet ergens beginnen, informeel overleg kan altijd nog formeel worden. Op het niveau van het Rijk heeft men door dat er toch een stukje nationale regie nodig is, en dat in het verleden op meerdere punten een gat is gevallen in de regie.”

Beleggen in infrastructuur

Waarom is zo'n lange termijnvisie van belang voor Bouwinvest? “Wij werken voor pensioenfondsen, die hebben een lange termijn beleggingsdoelstelling. Dat betekent dat we ons op de lange termijn richten en dan is duurzaamheid bijvoorbeeld een belangrijk aspect. Dat geldt ook voor leefbaarheid en een gezonde woonomgeving. Een belegging moet over 30 jaar nog aantrekkelijk zijn. *Panorama Nederland* geeft zo'n visie op de lange termijn, het ziet in dat de korte termijn niemand helderheid geeft.”

Van Hal is wel bezorgd over de aanpak van infrastructuur. “Daar is op dit moment weinig animo voor in Den Haag en er wordt dan ook onvoldoende budget beschikbaar gesteld. Infrastructuur blijft bij velen een blinde vlek, terwijl die voor de ontwikkeling van nieuwe woonwerkgebieden van essentieel belang is. Als er meer voor

wordt gekozen om die gebieden met openbaar vervoer te ontsluiten helpt dat om op termijn een leefbare metropool ontwikkelen.”

Bouwinvest heeft (nog) geen ambitie om infrastructuur onderdeel van de beleggingsportefeuille te laten zijn. “We hebben vijf vastgoedsectoren: wonen winkelen, kantoren, zorgvastgoed en hotels. We merken dat onze achterban meer en meer is geïnteresseerd in wat *impact investing* wordt genoemd: investeren waarbij naast een financieel rendement, ook een maatschappelijke bijdrage wordt geleverd. De energietransitie, het Parijs-akkoord, de *sustainable development goals* van de United Nations: allemaal aspecten waar we als Bouwinvest rekening mee houden. We geven steeds meer gehoor aan onze maatschappelijke verantwoordelijkheid. Het beleggen in infrastructuur zou daar mooi bij passen. Maar dan zouden we in een publiek-privaat samenwerking per infrastructuurproject moeten uitzoeken in hoeverre dat voor institutionele beleggers een *business* is. Het is kort gezegd nog lichtelijk ontgonnen, maar er zijn aanknopingspunten om te kijken hoe we daar een rol in kunnen spelen.”

Geen kogel door de kerk

Als het gaat om verstedelijking en de bouwopgave, waar liggen dan de knelpunten? “We zijn al heel lang aan het polderen, onder meer over waar de nieuwe woningbouw plaats dient te gaan vinden. Maar er is echt een versnelling nodig in zowel in zorgvastgoed als woningbouw om te voorzien in de marktvraag. Daarom ben ik verheugd met initiatieven zoals het *Dashboard* en de NOVI. We moeten besluiten waar we gaan bouwen, waar we die een miljoen woningen kunnen gaan realiseren. Maar er is nog geen kogel door de kerk. Het geld van de pensioenfondsen is er; alle ingrediënten zijn aanwezig om de versnelling in gang te zetten.” ■ (VK)

Crossover

ARCHITECTUUR EN DANS

Manyfacts, life in the 3D city, 2001

Choreograaf en artistiek leider van Scapino Ballet Ed Wubbe ontwierp een choreografie voor de virtuele, door architect Winy Maas van architectenbureau MVRDV, ontworpen stad van de toekomst. Deze stad werd op reusachtige schermen zichtbaar gemaakt door dynamische computersimulaties, gemaakt door computer graphics ontwerpers Wieland en Gouwens. Manyfacts (2001) is het resultaat van de samenwerking tussen het architectenbureau, het Scapino Ballet Rotterdam en Wieland & Gouwens Computer Graphics.

“Bij een goede prijsvraag krijg je nooit wat je verwacht”

Prijsvraag Kunstwerk Groningen

Ard de Vries Architecten en Studio Van Milligen Bielke

Kansen voor jonge architecten zijn beperkt, vindt Ard de Vries. Hedendaagse grote Nederlandse architectenbureaus hadden in de jaren '90 vanuit het historische architectuurbeleid meer kansen om te beginnen aan volwaardige bouwprojecten. Ook is het door de aanbestedingsregels nu ook niet meer mogelijk dat een overheid zelf architecten aanwijst of een besloten architectenselectie maakt: zij moeten een openbare aanbesteding organiseren die voldoet aan (Europese) regelgeving. Jonge architectenbureaus kunnen vaak nog niet voldoen aan de eisen die worden gesteld in aanbestedingsprocedures. Ook de woningbouwverenigingen toonden indertijd durf

door grote uitdagend opgaven aan jonge bureaus te verstrekken, maar nu ook dat beleid niet meer bestaat is de concurrentie bij kleine opdrachten nog groter. Dat zal invloed hebben op de gebouwde omgeving in Nederland en de inhoudelijke positie van Nederlandse architectuur in het buitenland. De opgave voor deze prijsvraag was een theatergebouw met oefenruimtes voor vier verschillende theatergezelschappen. De gemeente heeft voorafgaand zeer nauwkeurig planologische, financiële en functionele eisen geformuleerd waaraan het gebouw diende te voldoen. Echter bij een goede prijsvraag krijg je nooit wat je verwacht. De prijsvraag leverde vijf totaal verschillende plannen

op, die allen een andere interpretatie van de opgave gaven en voor nieuwe inzichten zorgden. Er viel dus te kiezen uit veel kwaliteit. Maar de eerder geformuleerde eisen dienden ook opnieuw bekeken te worden. Daarom raadt De Vries aan om voorafgaand aan de prijsvraag goed onderzoek te doen, maar in de politieke besluitvorming ruimte te laten voor herinterpretatie voor betere oplossingen. Een onderdeel van die oplossingen is het bestemmingsplan. Het winnende plan ging uit van openbare ruimte als verbindende schakel omdat er verschillende podiumgezelschappen in het nieuwe gebouw zouden worden ondergebracht. Het stelde ook

stedenbouwkundige aanpassingen voor, waardoor de samenhang met bestaande bebouwing versterkt kon worden. Het budget dat de gemeenteraad vooraf had vastgesteld strookte met geen van de vijf ontwerpen. Het was gebaseerd op een ruimtelijk idee van vier aangeklede gymzalen, maar de openbare ruimte zat niet in dit budget. De akoestische eisen voor deze functie, de hedendaagse realiteit van de markt en de architectonische ambitie hadden een dusdanige invloed op het eerder vastgestelde budget, dat dit diende te worden aangepast. Het proces van politieke besluitvorming stelde de uitschrijver dus voor een lastig dilemma dat wellicht ook speelt in andere gemeenten. Maar de

Groningse politiek heeft zijn nek uitgestoken voor dit project en de raad heeft het budget, mede in verband met akoestische eisen die losstaan van het ontwerp, bijgesteld. Ook de betrokkenheid en de ambitie van Stadsbouwmeester Jeroen de Willigen was cruciaal, mede voor de continuïteit. Ambtenaren die bij de prijsvraag betrokken waren, zijn dat inmiddels niet meer. Nu het financiële vraagstuk nagenoeg is opgelost, is de omgevingsvergunning aangevraagd. Daar maakt een ommuurde tuin, ontworpen in samenwerking met tuinarchitect Piet Oudolf, deel van uit. Het contract met de architecten bevat alle fasen van het proces, waardoor de

architect invloed houdt op de architectonische verschijningsvorm. Hierdoor krijgt de gemeente een bijzonder cultureel project van een nieuwe generatie architecten, dat als inspiratie kan bieden aan nieuw theater- en architecturaalent waar de stad van profiteert. ■ (CJ)

ONTWERP ARD DE VRIES ARCHITECTEN EN STUDIO VAN MILLIGEN BIELKE I.S.M. PIET OUDOLF

UITSCHRIJVER PRIJSVRAAG: gemeente Groningen, februari 2017

OPGAVE: nieuwe, aardbevingsbestendige en energieneutrale huisvesting voor vijf podiumgezelschappen

LOCATIE: Ebbingekwartier, Groningen

PROCEDURE: ontwerprijvraag volgens *Kompas bij prijsvragen* op basis van visie

1^e RONDE: 182 registraties, 107 visies op de opgave

2^e RONDE: 5 ontwerpers, structuurontwerp met begroting

WINNAAR: Ard de Vries Architecten en Studio Van Milligen Bielke

PRIJZEN: 2^e prijs € 11.000, 3^e prijs € 9.000, gedeelde 4^e prijs 2x € 5.000

VERVOLG: opdracht uitwerking plan i.s.m. te contracteren uitvoerende partij

OPDRACHTGEVER VERVOLG: gemeente Groningen

O-TEAM VAN HET RIJK HELPT BIJ COMPLEXE PROJECTEN

INGEBORG THORAL

Drie jaar geleden riep de minister van Infrastructuur en Milieu, Melanie Schultz, het O-team in het leven. Als onafhankelijk expertteam van het Rijk ondersteunt het O-team gemeenten, provincies, waterschappen en maatschappelijke organisaties bij complexe ruimtelijke opgaven. Het team helpt de opgave te verhelderen en verkent kansen en oplossingen. De betrokken partijen kunnen daarna aan de slag vanuit een scherper beeld van het probleem en een duidelijker inzicht in de oplossingen.

Het O-team wordt meestal om assistentie gevraagd wanneer projecten vastlopen. Het team concentreert zich dan op het herformuleren van de opgave. Het gaat niet alleen met de opdrachtgever in gesprek, maar ook met andere belanghebbenden in het gebied. Om van meet af aan draagvlak te genereren wordt altijd aangeraden om hen uit te nodigen voor de start- en slotbijeenkomsten. Bovendien stimuleert lokale betrokkenheid de vindbaarheid van ontwerpers. Steeds wisselende groepen ontwerpers reiken per project, vanuit het onderzoek dat zij doen, bouwstenen aan waarmee de opdrachtgever essentiële problemen te lijf kan gaan. De interventies duren hooguit enkele maanden en resulteren in een advies, meestal aan de gemeenteraad, dat het project mede op basis van innovatieve oplossingen van een stevige impuls kan voorzien. Desgewenst biedt het team nazorg als een opdrachtgever behoefte heeft aan reflectie op de verdere ontwikkelingen. De inzet van het O-team is kosteloos; van de in te zetten externe ontwerpkracht (meestal drie kortlopende opdrachten) betalen de opdrachtgevers de helft.

Het team zet haar expertise in op een scala aan maatschappelijke en ruimtelijke vraagstukken. Dat kan gaan om multimodale knooppunten zoals stationsomgevingen, om binnenstedelijke herprogrammering en locatieontwikkeling, om wateropgaven, om de ontwikkeling van natuur en groen in de stad of om zorgopgaven. Placemaking, 'mobiliteit en bereikbaarheid' en 'veiligheid en gezondheid' zijn terugkerende thema's in projecten waarbij het team betrokken is. De casussen lopen sterk uiteen. Zo ging het bij de gebiedsontwikkeling Kop van 't Zand-Orthenpoort Zuid in 's-Hertogenbosch om de toekomstige identiteit van het gebied, de programmering, de sfeer van de waterfronten en het opheffen van het isolement van de locatie. Voor het Rotterdam Central District was van belang na te gaan, welke vormen van *placemaking* konden bijdragen aan de identiteit van het gebied, welk type groen en stedelijk biotoop hier gewenst is en wat de mogelijkheden zijn voor een 'innovatiedistrict'. Het O-team werd ook ingezet in Nunspeet, Amsterdam, 's-Hertogenbosch, Oostburg en langs de Oude IJssel in Nederland en Duitsland.

Het vergt lef om een pas op de plaats te maken als een project niet de goede kant uit lijkt te gaan en om onafhankelijke experts met een frisse blik naar de opgave te laten kijken. Maar het O-team kan helpen om de impasse te doorbreken of, zoals wethouder Marije Storteboom van Nunspeet dat formuleerde, uiterst waardevolle toevoegingen bieden in het denken. ■

O-TEAM: HET O-TEAM BESTAAT UIT **KLAAS DE BOER** (EXPERTISE BESTUUR), **MARCUS FERNHOUT** (EXPERTISE MARKT) EN **INGEBORG THORAL** (EXPERTISE ONTWERP)

Metropoolregio Amsterdam

Kiezen voor verstedelijkingsmodellen

Interview

De Metropoolregio Amsterdam (MRA) is het samenwerkingsverband van de provincies Noord-Holland en Flevoland, 32 gemeenten en de Vervoerregio Amsterdam. Bob van der Zande is vanuit de gemeente Amsterdam uitgeleend aan de Metropoolregio Amsterdam als programmamanager Bouwen en Wonen. “De woningbouwopgave is kwantitatief helder. Zaak is om de ‘waar’ en de ‘hoe’ vraag scherp te krijgen”, aldus Van der Zande.

Bob van der Zande is woningbouwregisseur van de gemeente Amsterdam en ambtelijk coördinator Bouwen en Wonen van de Metropoolregio Amsterdam

Diverse woonbehoefte

Op het niveau van de regio vindt afstemming plaats over de gehele regionale woningbouwopgave. Om deze opgave te onderbouwen is in 2017 een regiobreed onderzoek gestart naar wonen in de Metropoolregio Amsterdam (WiMRA). Meer dan 50.000 inwoners van de regio zijn geënquêteerd over hun woonbehoefte. Die blijkt groot en divers. Met dat gegeven moet de MRA aan de slag. Kwantitatief komt de opgave uit op 105.000 woningen te bouwen voor 2025. Dat is dus jaarlijks 15.000 woningen gemiddeld in zeven jaar. Afstemming op de schaal van de Metropoolregio is daarom uiterst belangrijk. Van der Zande coördineert samen met collega Lex Brans deze zaken met een zeskoppig team.

De twee belangrijkste agendapunten voor de woningbouw zijn het helder in kaart brengen van de programmering tot en met 2025 en de versnelling van de woningbouwproductie, waarbij kwalitatieve aspecten worden meegenomen. Voor beide onderwerpen werkt een bestuurlijk als ambtelijk team aan deze opgaven. Bureau Fakton ondersteunt dit Woningproductieteam en voert momenteel een onderzoek naar de daadwerkelijke woningproductie uit. Want ondanks de goede samenwerking tussen gemeenten en partijen in de MRA: “Het blijft een vrijwillig, maar niet vrijblijvend bestuurlijk samenwerkingsverband”, aldus Van der Zande: “Dan gaat het om vertrouwen, autoriteit en deskundigheid.”

Sleutelprojecten

Het *Dashboard Verstedelijking* is een idee van het College van Rijksadviseurs. Van der Zande ziet het *Dashboard* een welkome aanvulling op de andere instrumenten die worden ingezet om goede afwegingen te kunnen maken. De gehele opgave voor de woningbouw voor de Metropoolregio is als een taart waaruit specifieke stukken gesneden kunnen worden. Eén stuk van de taart gaat als ‘vanzelf’: dit zijn plannen die al op de tijdlijn stonden en zonder noemenswaardige problemen worden uitgevoerd. Een tweede stuk heeft aansturing nodig om van de grond te komen. Daaraan werkt een team dat versnelling van de woningbouwproductie tot doel heeft. Derde stuk noemt Van der Zande de 24 projecten waarbij nauwe samenwerking met het Rijk cruciaal is. Daarvan zijn nu acht gebieden bestuurlijk aangemerkt als Sleutelprojecten. Het gaat daarbij uiteindelijk om ca. 80.000 woningen waarvan 10% voor 2025 realiseerbaar is.

“De discussie over bouwen binnen of buiten de stad staat weer op scherp”

Overlappende modellen

Naast de MRA hebben de vier grote steden Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht (de G4) hun eigen aanpak en manier om de verstedelijkingsopgave bij de rijksoverheid onder de aandacht te brengen. Per stad zijn twee projecten aangemeld om te onderzoeken of en op welke manier het Rijk kan bijdrage aan de (herontwikkeling van deze projecten. Voor Amsterdam zijn dat het gebied Haven-Stad en de Schipholcorridor (tussen Zuidas en Schiphol). “Beide projecten hebben weliswaar een grote impact op de hele MRA. Het zijn jammer genoeg niet direct projecten op het niveau van de MRA, maar nogal Amsterdam-georiënteerd”, vindt Van der Zande. Wel ziet hij overlapping met de modellen die in het *Dashboard Verstedelijking* worden voorgesteld en de modellen die de MRA in het vizier heeft. “Er zijn parallellen tussen de aanpak die de MRA voorstaat qua verstedelijking en de modellen stedenregio en stedelijke knooppunten uit het *Dashboard*.”

Discussie op scherp

Het DNA van de MRA zit in de verschillende kernen, met ieder een eigen karakter. De verstedelijking van de MRA zal sterk gebaseerd zijn op de polycentrische kracht van de ruimtelijke maar ook sociaaleconomische structuur. Diversiteit tussen de stedelijke kernen en hoe deze in stand te houden ziet Van der Zande als de grote opgave. Het Rigo heeft recent onderzoek gedaan naar de invulling van de woningbehoefte; met name naar de kwalitatieve invulling van die behoefte naar prijsklassen en woning-

“Bestuurders in de MRA zijn overtuigd van het nut van meer verdichting. Dat is winst”

typen. Tot verrassing van Van der Zande kwam uit dit woonmilieuonderzoek naar voren dat 50% een voorkeur heeft voor grondgebonden woningen of, om in de terminologie te blijven, voor een ‘rustig-stedelijk woonmilieu’. “Vijf jaar geleden bleek nog grote behoefte aan hoogstedelijke milieus.” Het onderzoek zet de discussie over bouwen binnen of buiten de stad weer op scherp.

Reistijd

Van der Zande denkt dat het *Dashboard* en de daarin gepresenteerde modellen kunnen helpen bij de keuze voor de verstedelijkingsmodellen van de MRA. Uit zowel studie van de MRA als het *Dashboard* blijkt in ieder geval dat investeringen in infrastructuur broodnodig zijn. Van der Zande vraagt zich af of in Nederland nog te rigide met de factor reistijd wordt omgegaan. Verstedelijking, prijsdruk, aanbod et cetera kunnen er toe leiden dat meer mensen op langere afstand dan gewend van hun werk zullen wonen. “In Londen is het volstrekt normaal om een uur in de *tube* te zitten op weg naar het werk. Aan dat soort gegevens is men in Nederland nog niet gewend.”

Zaanstad

“Het *Dashboard* zie ik als een MKB-light, waarbij MKB staat voor maatschappelijke kosten-batenanalyse”, zegt Van der Zande. “Het kan helpen bij de afwegingen die bestuurders moeten maken. Die moeten zij ook durven maken vanuit hun maatschappelijke verantwoordelijkheid.” De hele dichtheidsdiscussie die samenhangt met de woningbouwopgave van 105.000 woningen, en tegelijkertijd het vrijwaren van bebouwing van landelijke en open gebieden, is volgens hem wat betreft publieke investeringen en *know how* van gebiedsontwikkeling nog niet afgerond. Zo wordt in Zaanstad geworsteld met particuliere eigenaren die panden op hun kavel willen vernieuwen; vaak door het bestaande pand een-op-een te vervangen, terwijl vanuit dichtheidsoverwegingen soms het viervoudige gebouwd kan worden. Hoe kunnen particuliere eigenaren hiertoe verleid worden? “Bestuurders in de MRA zijn in ieder geval overtuigd van het nut van meer verdichting. Dat is winst”. ■ (VK)

Column

ANTROPOCEEN DASHBOARD

PAUL A. RONCKEN

Het is maar een dunne lijn tussen naïviteit en optimisme, meldde Floris Alkemade tijdens de openingslezing van de manifestatie *Grensverleggers*. Zoals vaker, raakt de Rijksbouwmeester een gevoelige en poëtische snaar. Maar ondertussen wordt je duidelijk gemaakt dat er grootse ontwikkelingen plaatsvinden.

Antropocene ontwikkelingen die ons allen aangaan, niet alleen ontwerpers en experts maar een brede maatschappelijke beweging. De toon van de twee andere Rijksadviseurs is vaak strenger en ongeduldiger. Er mag bijvoorbeeld niet gedacht worden aan het ontwerp van zonnepanelen omdat de daken niet vol liggen met zonnepanelen. Er mag ook niet zomaar een miljoen woningen gebouwd worden, eerst is er een meervoudig maatschappelijke afweging nodig. Eerst dit, dan dat. Een overzicht hiervan geeft het *Dashboard verstedelijking*. Verbazend is dan wel weer dat de gedeputeerde van Noord-Holland, Joke Geldhof, tijdens de presentatie van het *Dashboard* aangaf dat plannen met een harde afspraak eigenlijk vertragend zijn voor deze nieuwe manier van werken. Die afspraken zijn gemaakt onder het 'oude denken'. Schrap die harde plannen en werk vooral met die bouwlocaties waar geen beschermingsprogramma op zit. Dat geeft ruimte aan de snelheid die nodig is en het geeft ruimte aan experimenten.

“Regionale ontwikkeling is een fabel want grote steden zijn nog te dominant”

Het *Dashboard* is de vervanging van een roemrucht dictatoriale ruimtelijke ordening, waar sommigen inmiddels weer naar terugverlangen. Het is een optimistisch instrument om er samen met maatschappelijke partijen uit te komen. Het is ook een naïef instrument, omdat tamelijk nonchalant een samenhangende regionale ontwikkeling tot stand zou komen. Regionale ontwikkeling is een fabel want grote steden zijn nog te dominant. Binnen de rode contouren kunnen steden geen groene recreatie aanbieden, niet genoeg energie opwekken, niet genoeg voedsel produceren en nauwelijks natuurwaarden realiseren.

De wegen lopen er vol, de stations puilen uit en de gezondheid gaat er achteruit. Van de miljoen woningen die het Rijk graag snel gebouwd ziet, gaan Amsterdam en Utrecht er beide hooguit 60.000 binnenstedelijk bouwen. Dat is zes procent van het totaal. Gaat de rest vooral in typisch gezellige dichtheden van 20/30 woningen per hectare bij de burens? Het Rijk kan wel roepen dat regio's aan zet zijn, maar regio's kunnen niet ontstaan of bestaan vanuit een verstedelijkingsoogpunt alleen. Er is een nog breder Antropoceen *Dashboard* nodig. ■

Paul Roncken is landschapsarchitect, verbonden aan de leerstoelgroep landschapsarchitectuur van de Wageningen Universiteit. Hiernaast is hij onafhankelijk adviseur ruimtelijke kwaliteit voor de provincie Utrecht.

GRENZELOOS PLATTELANDSVERNIEUWING

De grote veranderingen van deze tijd spelen zich af op het platteland. Structurele transitie zoals de omschakeling naar duurzame energie- en voedselproductie zullen voor een aanzienlijk deel in het landelijk gebied gerealiseerd worden. Wie naar de toekomst kijkt richt de blik op het platteland, in de overtuiging dat in het bundelen van ondernemerszin, 'boeren-slimheid' en ontwerpkracht een enorme potentie schuilt. Voor de prijsvraag Brood en Spelen werden grondeigenaren en

ontwerpers opgeroepen om samen vernieuwende ideeën uit te werken voor de opgaven waar het platteland voor staat. Innovatieve plannen die de werelden van productie, biodiversiteit, landschapskwaliteit, duurzaamheid en leefbaarheid met elkaar verbinden en zo een kansrijk perspectief bieden op het platteland.

Team Melk & Noot FOTO: REYER BOXEM

Radicaal, realistisch, realiseerbaar Prijsvraag Brood en Spelen

Met de prijsvraag Brood en Spelen, die het College van Rijkasadviseurs vorig jaar in samenwerking met vele partners uitschreef, werd gezocht naar vernieuwende visies op de toekomst van het platteland. De ideeën moesten toepasbaar zijn op een concrete (eigen) locatie op de zandgronden van Noord-Brabant, Gelderland of Overijssel en worden ingezonden door teams van tenminste een grondeigenaar en een ontwerper. Dit, vanuit het idee dat juist door het samenwerken vanuit verschillende invalshoeken nieuwe ideeën ontstaan. Samenwerking tussen grondeigenaren, ontwerpers en anderen is niet vanzelfsprekend. Dus werd een matchingsite gemaakt, en via die site legden enkele honderden mensen contact met elkaar. Tijdens 'datingavonden' met speeddates en pitches op tal van bijzondere locaties op het platteland ontmoetten velen elkaar daadwerkelijk. Dat resulteerde in 95 ideeën. De voorstellen moesten voldoen aan drie bijkans tegenstrijdige criteria: radicaal, realistisch, realiseerbaar. De jury

selecteerde zestien teams aan wie de kans werd geboden om de ideeën uit te werken tot een plan, en het resultaat daarvan werd in februari gepresenteerd. Op deze pagina's geeft de Rijksbouwmeester een korte impressie van de zestien plannen; op de website van de [Prijsvraag Brood en Spelen](#) kunt u alle informatie over de plannen, de teams, de prijsvraag en de bijeenkomsten nalezen. Een van de ambities van de prijsvraag was om een beweging van vernieuwing te stimuleren. Die blijkt op gang te komen. Inzenders uit de eerste ronde wiens plannen niet direct waren geselecteerd hebben hun initiatief verder uitgewerkt. Hiernaast heeft de prijsvraag mensen buiten de aangewezen gebieden gestimuleerd om concrete plannen te maken en er anderen bij te zoeken om te helpen. Opvallend was dat de prijsvraag aansprak bij vele jonge mensen. Zij hebben tal van ideeën over plattelandsvernieuwing, die in een aantal gevallen ook samenhangen met een persoonlijke toekomst op het platteland.

Zestien plannen

FLORIS ALKEMADE, RIJKSBOUWMEESTER

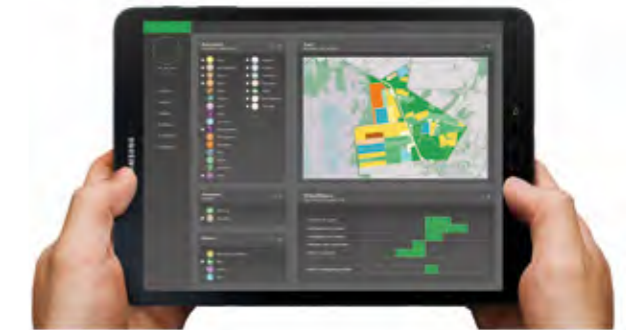
Melk & Noot | een fijnschalig landschap, Gemengde boerderijen als schil om stad

Melk & Noot bouwt aan een community van boerderijen rondom de stad Deventer. Het eerste lid is al actief. Het is De Melk-brouwerij. Deze pionier moet andere boeren in de regio overhalen om mee te doen. Het team van Melk & Noot richt zich op gemengde boerderijen. Zij boeren kleinschalig en verbouwen allerlei gewassen, met veel oog voor de natuur. Zij combineren stripgrazen en eetbare, productieve houtwallen. Het team heeft het ontwerp van deze houtwallen zorgvuldig uitgewerkt.

Start-up Farm

Beweging van nieuwe starters op oude bedrijven. Het platteland heeft nieuw ondernemerschap nodig, taxeert het team van Start-up Farm. Inspiratie vindt het team in de technologiesector, waar in hoog tempo startups klaargestoomd worden voor de markt. Het concept van Start-up Farm is een alternatieve vorm van bedrijfsopvolging. De boer die ruimte over heeft, of zijn bedrijf wil beëindigen, stelt zijn boerderij open voor startende collega's. Het mes snijdt zo aan twee kanten. De eigenaar van het bedrijf boort nieuwe inkomsten aan en de nieuwe ondernemers kunnen zonder hoge voorinvesteringen van start. Kwekerij De Decohof in Dalfsen bijt het spits af. De eerste startende ondernemers hebben zich al gemeld. Het team van Start-up Farm laat het hier niet bij. Zij mikken op een netwerk van startups. Meerdere boerenbedrijven hebben al interesse getoond.

Twents Precisielandgoed

Het team van het Twents Precisielandgoed heeft een prototype ontwikkeld van hun 'milieuprestatiemeter'. Deze meter maakt een veel preciezer agrarisch gebruik mogelijk. De tool geeft nauwkeurig aan wat de invloed van gewaskeuze is op de milieuprestatie van een bedrijf of van een gebied. Op vergelijkbare wijze kun je ook de effecten van het beheer meten. Het instrument maakt bijvoorbeeld zichtbaar wat een bepaald gebied oplevert aan netto CO₂-vastlegging. De tool helpt uiteraard ook om de milieuprestaties te verbeteren. Huize Almelo, een onderdeel van het landgoed bij Kloosterhaar, wil als proefkonijn fungeren. In dit gebied van ruim 340 ha probeert het team de tool uit. Als het aan de initiatiefnemers ligt, komt halverwege 2020 de milieuprestatiemeter op de markt. Zo bouwt dit team waardevolle kennis op voor de agrarische sector.

Wat een eikels in het Twentse landschap

Een aansprekend idee: de iconische eik als voedselbron. De eik is een karakteristieke boom. Een hoofdrolspeler in het landschap, zeker in het Twentse decor. Maar als je de eikels eetbaar maakt, is de boom plots ook een gewas. Het team promoot de eikel met verve. Het laat zien hoe je van eikels smakelijke producten maakt en hoe de consumptie van eikels het Twentse landschap in stand houdt. De ambitie gaat verder: uiteindelijk moet een flink deel van de Europeanen wekelijks eikelproducten eten, vinden de teamleden. Het team heeft de afgelopen maanden volop geëxperimenteerd. De eerste bomen worden in het najaar geplant. De cursus om zelf eikels tot voedsel te verwerken start nog voor de zomer.

Kwatrijn: Generatiebestendig boeren in het hart van Brabant

Een prachtige plek tussen de Loonse en Drunense Duinen en het Groene Woud is de beoogde locatie voor de tweede Kwatrijnstal. Dit is een innovatieve stal, die een betere omgang met dieren, mest en bodem mogelijk maakt. Het idee is zo nieuw dat de emissiefactor nog moet worden vastgesteld. De stal past in het kleinschalige cultuurlandschap rondom het Helvoirts Broek. De initiatiefnemer heeft de prijsvraag aangegrepen om een landschapsplan te maken voor het hele bedrijf: de inpassing van de nieuwe stal én de transformatie van de oude bebouwing. Deze ambitieuze, jonge boer heeft net zijn opleiding afgerond. Met dit plan kan hij een vliegende start maken met zijn persoonlijke toekomstperspectief voor het mooie Brabantse land.

De Natuurinclusieve Streekboerderij Slabroek

Slabroek bouwt aan een groot voedselbos in natuurgebied De Maashorst. Met een omvang van circa 25 hectare is dit *agroforestry* op bedrijfsmatige leest. Het bedrijf produceert noten, bessen, fruit, graan, groente, zuivel, eieren en vlees. Via een online-abonnementensysteem vinden de producten hun weg naar de klanten. Een deel van de gronden is al in gebruik. De komende jaren wordt de rest aangekocht en ingericht op basis van het landschapsplan dat tijdens deze prijsvraag is gemaakt. De initiatiefnemers zijn overtuigd dat een rendabele exploitatie mogelijk is, zonder subsidies. Voorwaarde is wel dat de grondkosten beperkt blijven. Het team is in gesprek met het Groenontwikkelfonds en hoopt op overeenstemming op korte termijn.

Educatie, recreatie en duurzaam wonen / Hofstede aan de Dreef

De leegstand op de boerenerven in Zundert neemt toe. Heel Noord-Brabant kampt met dit probleem. Ambtenaren hebben er een fijne beleidsnaam voor bedacht: VAB-locaties. Boerenerven met Vrijkomende Agrarische Bestemming. De eigenaren willen wel van de overtollige gebouwen af. Maar vaak houden kosten en regelgeving hen tegen. Langdurige leegstand is een probleem. Het leidt tot verloedering van het buitengebied. Dit team bedacht een oplossing in de vorm van een sloopbonusregeling. Het team helpt eigenaren van VAB-locaties bij de procedures en neemt een deel van de kosten op zich. In ruil hiervoor kan het team nieuwe woningen bouwen op hun eigen locatie *Hofstede aan de Dreef*. De hofstede is een woonmilieu waar ouderen wonen rondom een gezamenlijk moestuin. De inzending sluit mooi aan op de actualiteit in Zundert. Twee weken geleden opende de gemeente een speciaal VAB-loket.

De Wederkeer van het Pastorale Landschap

Schaalvergroting en intensivering hebben diepe sporen getrokken in de Brabantse zandgronden. Het landschap verdroogde en verarmde. De biodiversiteit nam af. Temidden van die ontginning ligt landgoed Wilhelminapark. Voor dit landgoed is een nieuwe toekomst ontworpen. Daarbij hebben de herenboeren en ontwerpers in dit team zich laten inspireren door de jaren vijftig. Schaalverkleining is de sleutel. Een netwerk van paden koppelt de onderdelen van het gemengde agrarische bedrijf aan elkaar en maakt het landschap beleefbaar. Het hart van de coöperatie wordt een Vlaamse schuur. De Herenboeren hebben inmiddels 150 leden. Genoeg om de Vlaamse schuur daadwerkelijk te plaatsen. Een oude schuur uit 1580 wordt ontmanteld en naar het Wilhelminapark vervoerd. Die schuur is net zo circulair als het landgoed moet worden.

De Natuurakker

Landbouw en natuur - hoe kun je de op het oog tegenstrijdige belangen met elkaar verzoenen? Twee studenten van de HAS Hogeschool in Den Bosch zochten het uit. Met hun afstudeerplan legden zij de basis voor deze inzending, *De Natuurakker*. Voor een perceel in Schijndel bedachten zij een radicaal inrichtingsplan, gebaseerd op strokenteelt. Op *De Natuurakker* geeft de bodem op alle fronten de doorslag. De conditie van de bodem bepaalt welke gewassen waar op de stroken kunnen groeien. Bodemgebonden ziektes komen hierdoor nauwelijks voor. De strokenteelt vergroot de biodiversiteit en verhoogt de weerbaarheid. Dit plan zet de natuur in als krachtig hulpmiddel om landbouw weer gezond te maken. In theorie, want de natuur-akker is nog niet aangelegd. Hoog tijd om deze studie in praktijk te testen.

Circulaire boerderij Beers

Circulaire boerderij Beers wil een vrijplaats zijn. Een plek waar landbouw, wonen, leven en recreëren elkaar niet hinderlijk in de weg zitten. Boerderij Beers wordt een circulair productielandschap dat de eigen reststromen zo veel mogelijk benut. Het wordt ook een aanjager voor de overgang van dierlijke naar plantaardige eiwitten. Van voormalig KI-station ontwikkelt de boerderij zich tot Eiwitcampus. Die campus biedt plaats aan sociale woningbouw om aan de vraag vanuit het dorp te voldoen. Dit team kan de vrijplaats verder ontwikkelen. De gemeente heeft alvast een tijdelijke vergunning afgegeven om te experimenteren in de bestaande gebouwen. Hoe het moet met hindercirkels van nabijgelegen geitenfokkerijen is nog een punt van aandacht.

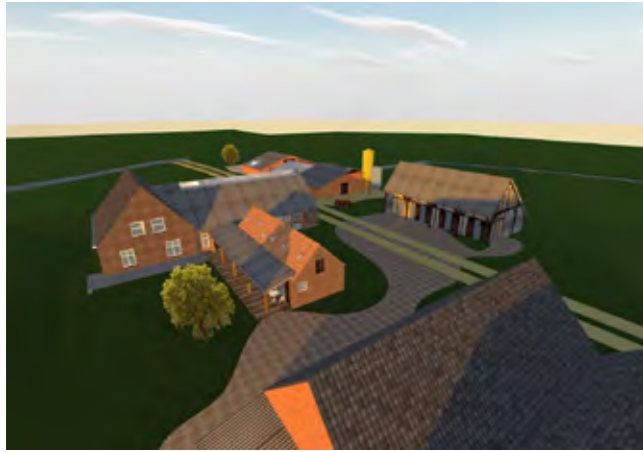
Productief Peppelland

Team *Peppelland* biedt een alternatief voor beton. Geen luxe als je bedenkt dat er in Nederland een miljoen huizen wordt bijgebouwd komende decennia. Met de nieuwste technieken kan populierenhout zo verlijmd worden, dat het beton kan vervangen. Bij de productie van beton komt veel CO₂ vrij, met hout sla je het juist op. Wie inlands hout gebruikt in de woningbouw werkt duurzaam. De populier groeit snel. Deze kenmerkende Brabantse boom kan met gemak de bouwsector van hout voorzien. Bovendien putten deze bomen de grond niet uit, maar verbeteren de bodem. Veel bouwers kiezen nog niet voor hout omdat het duurder is. Het wordt hoog tijd voor een CO₂ taks. Ook voor opdrachtgevers en architecten ligt hier een schone taak: doe meer met hout!

Smaakstaat

Smaakstaat blaast de Nederlandse voedselcultuur nieuw leven in. Met een creatief plan wil het team Nederlanders verleiden tot bewustere en betere consumptie. Zij doen dat via zogenaamde Smaakhavens. Smaakhavens zijn kleinschalige boerderijen waar speciale gewassen en rassen worden gekweekt. De Walnoothoeve is de eerste. Op dit pluimveebedrijf houdt eigenaar Geert van der Kaa onder andere het Chaams hoen, een oud Hollands ras. Alle bijzondere producten, zeg maar de Rembrandts onder de etenswaren, worden via een online platform aan consumenten aangeboden en ze worden geserveerd op diners in bijzondere culturele setting. Dus, schuif aan voor een uitzonderlijke dis. Want juist door de dieren te eten, houden we ze in leven.

Weet wat je eet

Natuurboerderij Wittenhorst is sinds vijf generaties in de familie. De eerbiedwaardige familieboerderij aan de grens met Duitsland maakt nu een sprong in de toekomst. Op de oude voet voortgaan lukt niet meer. Wittenhorst wordt omgetoverd in een voedselcoöperatie. Het wordt een plek waar boeren hun natuurvriendelijke, lokale producten aanbieden, direct aan de afnemers. De consumenten van hun kant kennen zo de bron van hun voedsel. Verse producten en geen verspilling. Je weet wat je eet. Dat is het idee. Het team werkte twee businessplannen uit: een voor de voedselproductie, het andere voor voedsel educatie. Deelname aan Brood en Spelen viel voor eigenaren Ank van Manen en Vincent Wittenhorst samen met hun verhuizing naar de natuurboerderij; met recht een kickstart van deze nieuwe onderneming.

Sterboeren: sterren voor het landschap

Een eigenzinnig en zelfbewust systeem van waardering. Dat is Sterren voor het landschap. Dit team wil de boeren die zich inspinnen voor natuur en landschap zichtbaar belonen, met een ster. De ster is een blijk van waardering voor boeren die op het eigen erf meer doen aan biodiversiteit en landschapsverbetering. Want de investering van de boeren wordt onvoldoende gezien en gewaardeerd. Daar wil dit team verandering in brengen. Het team van Sterboeren is in gesprek met Friesland Campina om het idee van de sterren op te nemen in de Topline van het bedrijf. Campina prijst hiermee duurzame producten aan. In Brummen worden de eerste sterren uitgereikt.

Proefboerderij Haverkamp

De oude boer gaat met pensioen, maar de familie wil zijn boerderij laten voortbestaan. Jonge boeren popelen om een bedrijf te starten, maar vrezen torenhoge schulden. Proefboerderij Haverkamp brengt hen samen. De boer die met zijn bedrijf stopt, biedt de nieuwe generatie grond en bedrijfs-woning. De jonge ondernemers kunnen starten met weinig kosten en een laag risico. Zij krijgen de kans om te experimenteren met nieuwe biologische teelten, circulaire productietechnieken en agrarische ondernemerschap. Samenwerking is de sleutel. De jonge boeren delen voorzieningen, stemmen de teelten af en benaderen samen de klanten. Het is ook mooi dat alle nieuwe activiteiten in de oude gebouwen plaatsvinden.

Verborgene Landgoed

Het lijkt een boerderij, maar het is een gecamoufleerde Duitse vliegtuighangar. Het gebouw midden op de akker is inmiddels ook een rijksmonument én het is onderdeel van een Natura 2000 gebied. Op dit kruispunt van cultuur, natuur en geschiedenis creëren de inzenders van Verborgene landschap een modern landgoed. Kunstenaars, ontwerpers en boeren werken samen aan deze bijzondere gebiedsontwikkeling. Op de akker rondom de hangar-boerderij wordt *agroforestry* bedreven. De hangar-boerderij zelf wordt een cultureel podium. Het team kan de locatie de komende vijf jaar als testgebied gebruiken. Zij gaan de hangar-boerderij overnemen, restaureren en exploiteren.

GRENS VERLEGGER PARTICIPATIE

Zonder particuliere initiatieven gaan energietransitie en klimaatadaptatie niet lukken. Met de Omgevingswet worden bewoners en ondernemers uitgenodigd om hierbij een belangrijke rol te vervullen. Dat lukt niet zonder professionele ondersteuning, en dat vereist soepel samenwerkende overheden. Hoe wordt deze omslag bereikt, hoe kunnen

lokale overheden particuliere initiatieven ondersteunen? Welke rol kunnen ontwerpers spelen bij het ontrafelen van ingewikkelde vragen op een heldere manier. Of bij het verbeelden en ontwikkelen van verrassende denkrichtingen en ideeën; soms zelfs letterlijk, door het initiatief te nemen tot realisatie?

Debat

Effectieve participatie kun je leren

👤 TIM DE BOER

Participatie is het huidige toverwoord in de ruimtelijke ordening. Ruimte geven aan eigen initiatieven en aan ruimte voor vernieuwing hoort erbij. Tegelijkertijd wordt participatie nog steeds teveel gezien als iets dat moet. Het is ook lastig om het goed te organiseren. Welke vragen stel je? En wie nodig je uit om mee te doen? In het plenaire debat van de manifestatie *Grensverleggers*, onder leiding van Sybilla Dekker (Minister van Staat) en Peter van Rooy (NLBW) kwamen verschillende voorbeelden aan bod waarin participatie op overtuigende wijze was ingepast.

Eerst moet er vertrouwen zijn

Een participatietraject moet je als gemeente of eigenaar niet inzetten om vertrouwen te krijgen. Het vertrouwen moet er eerst zijn. Pas als de deelnemers weten dat ze er niet voor niets zitten, dat zij een verantwoordelijkheid hebben en dat hun mening ertoe doet heeft het opstarten zin. Is het vertrouwen er niet (meer) dan moet je daar eerst aan werken. Hester van Buren, voorzitter van de raad van bestuur van woningcorporatie Rochdale, weet dat maar al te goed. Afgeblazen renovaties en nieuwbouwplannen betekenen dat bewoners al tien jaar wachten op de verhuizing die komen gaat. Zij zijn alle inspraak zat. Ze doen niet meer mee. De directeur ging daarom zelf praten in de buurt, bracht zelf het slechte nieuws en

gaf ook toe dat zij het soms ook niet weet. Het is een proces dat tijd kost en investeringen vergt. Tegelijkertijd is dat ook precies wat deze bewoners al vele jaren doen, omdat hun huisvesting onder druk staat. Het maakte dit proces anders dan de andere voorbeelden in het gesprek. Daar was veel minder sprake van een vertrouwensbreuk bij de start van een project.

Meningsverschillen en zwijgende meerderheid

Er zijn ook projecten die tot fundamentele meningsverschillen leiden. De strijd over windmolens in Drenthe is daar een goed voorbeeld van. Het is als

overheid in deze gevallen noodzakelijk om duidelijk te omschrijven in welke mate participatie mogelijk is. In dit geval was de wijze waarop en de plek nog niet definitief, maar dat er windmolens gingen komen al wel. Het geeft ook aan dat je als bestuurder niet alle ideeën kan overnemen. Motivatie van de afwegingen is zeer belangrijk. Anders krijgen mensen al snel het idee van willekeur en voelen ze zich niet serieus genomen. Daarnaast is het ook belangrijk om, zoals de provincie Overijssel doet, in gesprek te komen met de burgers die bij normale participatietrajecten niet komen. De zwijgende meerderheid vindt het vaak wel best. Toch hebben deze mensen vaak wel ideeën over hoe het anders kan. Moet je deze mensen dan verleiden om mee te doen? Of actief opzoeken? En wat betekent dat voor de rol van het openbare bestuur? Met de Studio Vers Bestuur onderzoekt de provincie deze ontwikkelingen.

Tweede Maasvlakte

De participatie bij het ontwerp en aanleg van de Tweede Maasvlakte stond juist veel verder van de mensen af. Er woonde niemand in het gebied. Toch was het voor de opdrachtgever belangrijk participatie te organiseren. Daarmee kon een conflictmodel tussen verschillende belanghebbenden worden voorkomen. Er is hier gekozen om een 'tafel' op te richten waaraan overheden, instanties en verschillende maatschappelijke organisaties (zoals natuurbescherming) zitting kregen. Zestien partijen sloten een convenant waarin zij afspraken maakten over de natuurontwikkeling ter compensatie van de Tweede Maasvlakte. De betrokken

partijen waren vrij om overleg te voeren met hun eigen achterban. Immers, die moeten ook akkoord gaan. Soms is het daarbij belangrijk het proces te kunnen vertragen om daar ook ruimte voor te geven. Uiteindelijk is het gelukt om gezamenlijk tot goede afspraken te komen. De 16 partijen komen nog steeds bij elkaar om de uitvoering te bespreken. En de DCMR (gezamenlijke milieudienst van gemeenten en provincie Zuid-Holland) rapporteert ook elk jaar formeel over de voortgang.

Krimpenerwaard

In de Krimpenerwaard kwam de behoefte aan participatie juist van onderop. Streekbewoner (en zeer vakkundig stedenbouwkundige) Riek Bakker vond dat bij de twee gemeenten in het gebied een visie op de hele Krimpenerwaard ontbrak. Zij nam een jaar de tijd om met bewoners, ondernemers, boeren en de gemeente te ontdekken wat de ontwikkeling van het gebied zou kunnen zijn. Die lange tijd is niet altijd leuk voor een gemeente die snel wil werken, maar geeft wel de mogelijkheid om iedereen te leren kennen, om te horen wat iedereen bezighoudt. Ook kunnen deelnemers in die tijd eigen inspraak organiseren. Dat gebeurde ook. Er ontstonden schaduwtafels waar mensen van de hoofdtafel weer met anderen praatten om kennis en ervaringen te delen. Het klinkt verwarrend en chaotisch, maar het vergroot wel het draagvlak. Na een jaar kon de groep onder leiding van Riek Bakker een complete visie aanbieden. Door het doorlopen proces kon de overheid daar ook niet omheen want iedereen had hierover meegedacht. ▶

► Bladel

Volgens gemeentesecretaris Ed Mol was de gemeente Bladel een magneet voor hopeloze projecten. Projecten werden buiten de raad om voorbereid. De raad kreeg zo alleen het bestemmingsplan voorgeschoteld om over te beslissen. Hij besloot na de zoveelste crisis dat het anders moest. Door de raad te betrekken bij de projecten en mee te laten doen met de inspraak ontstond er draagvlak voor deze projecten. Niet alleen werd de besluitvorming in de raad hierdoor makkelijker, maar ook daarbuiten werd ontstond een breder draagvlak. De methode is zo succesvol dat de gemeenteraad de gekozen aanpak als werkwijze heeft vastgelegd.

Participatie moet je niet zien als een verplicht nummer. Participatie zet de collectieve intelligentie van de maatschappij in. Door open te staan voor andere ideeën kunnen plannen alleen maar beter worden. Dit betekent voor het bestuur ook soms een lastige stap terug. Het vraagt overleg op een gelijkwaardig niveau en biedt daarmee ook ruimte voor betrokkenen met hele andere ideeën. Het betekent ook goede afspraken maken over belangen, macht en zeggenschap. Hoe bewaak je dat iedereen meepraat, en dat niet alleen de mondige burgers of voorlopers het voor het zeggen hebben?

Voor het bestuur is het ook een nieuwe afweging van voorstellen. Wie doet voorstellen en wat leveren die op voor de stad? En niet meer alleen: wordt aan de regels voldaan en is iemand het er niet mee eens. In de crisis leverde deze houding interessante nieuwe plekken en programma op. Regelgeving zit daar soms bij in de weg. Die loopt vaak achter bij de werkelijkheid en is gebaseerd op verbieden in plaats van dingen mogelijk maken.

Goed resultaat

Expert en stadmaker Floor Ziegler gaf daar een goed voorbeeld van. Door een angstige en strikte interpretatie van aanbestedingsregels mocht het ontwerpteam bij een opgave in Amsterdam wel de straat op om mensen aan te spreken, maar geen kennis maken met de ambtenaren die al jaren in het gebied werkten. Dat zou namelijk een voordeel kunnen opleveren. Het leidde ertoe dat een ontwerpteam veel meer tijd moest investeren en ook niet dezelfde diepgang in kennis kon opbouwen die al lang aanwezig is.

De verschillende voorbeelden geven aan dat er niet één gouden weg is voor participatie. De methode en het proces moet passen bij de doelen, de mensen die je wilt bereiken en de initiatiefnemer. Vooraf nadenken over deze vragen is essentieel voor een goed resultaat. ■

Frans Soeterbroek, De Ruimtemaker, sprak deze column uit bij de manifestatie Grensverleggers

Column

EEN GRAFREDE VOOR PARTICIPATIE

FRANS SOETERBROEK

Ik moet u wat bekennen. Ik heb eigenlijk een grote hekel aan participatie. Vooral omdat ik er inmiddels zoveel foute associaties bij heb dat het woord voor mij besmet is geraakt. Ik wil die oude participatiepraktijk daarom vanmiddag feestelijk met u begraven. Ik wil niet meer meewerken aan de **kruideniersparticipatie** van verwachtingsmanagement en participatieladders. De angstige houding van 'o wee als mensen toch eens het idee zouden kunnen krijgen dat ze echt wat te beslissen hebben!' Of de **inloopavondparticipatie** waar er besmuikt wordt gesproken over de *usual suspects* waarvan je allang weet wat ze gaan zeggen. De **geeltjesplakparticipatie** van het openhalen van dromen, wensen en ideeën en dan geen flauw idee hebben wat je met die oogst aan moet. De **'het moet wel leuk zijn'-participatie** waar ieder scherp gesprek in de kiem wordt gesmoord omdat om 3 uur de inspiratiesessies 'omdenken' en 'beleidsbingo' beginnen. De **koekoeksklokparticipatie** van veel te lang in het stadskantoor zitten schaven aan kaders, dan te laat en te kort naar buiten om nog wat input op te halen en dan onder het motto 'dat nemen we mee' gauw weer naar binnen en de deurtjes dichtdoen. De **afschuifparticipatie** van laat ontwikkelaars en adviesbureaus het gesprek maar voeren dan hoeven wij onze handen en er niet aan te branden. De **'aai over de bol'-participatie** waarbij we pluimen uitdelen aan betrokken burgers maar hen geen plek gunnen binnen onze eigen systemen en werkwijzen. De **afvinklijstparticipatie** van 'dat hebben we gelukkig ook weer gehad, nu kunnen we weer gewoon aan het

werk en in andere kamers de echte zaken gaan doen.' De **braaftaalparticipatie** waarbij alles wat de strijd om, en liefde voor de leefomgeving interessant en schurend maakt wordt gesmoord in ziellose proces- en beleids-taal. Als dit is wat we met elkaar te bieden hebben dan is het niet gek dat we met participatie vooral des-interesse, wantrouwen, boosheid en *Not in my backyard* oproepen. Dat krijg je immers terug als je angst, vrijblijvendheid en afstandelijkheid uitstraalt. Oké, ik weet dat dit een gechargeerd beeld is maar ik denk stiekem dat u er veel van herkent in uw eigen werk en omgeving. Het wordt dan ook tijd om afscheid te nemen van deze participatiepraktijk en ons te richten op de dingen die er echt toe doen. Ik ben eens begonnen om te praten over de interactie tussen burger en bestuur zonder het woord participatie te gebruiken. Dan moet je veel preciezer formuleren waar het over gaat en wat er toe doet. Ik kwam op drie dingen, ik geef ze maar even mee want wie weet heeft u er ook wat aan.

COLLECTIEVE INTELLIGENTIE MOBILISEREN

Om te beginnen het mobiliseren van collectieve intelligentie. Breng de kennis die wij als betrokken burgers en andere experts samen hebben bij elkaar en bouw daar je beleid en plannen op. Denk aan fenomenen als stadslabs, burgerjury's, buurttafels, transitie-arena's en stadsgesprekken. We weten samen zo ontzettend veel en zijn zo slim met elkaar dat ik me elke dag weer verbaas hoe weinig er daarvan benut

wordt en hoe slecht dat aan elkaar gekoppeld wordt. En dat terwijl iedereen het de hele dag door heeft over verbinden en ontmoeten. Voor mij was een levens-veranderende ervaring dat ik 10 jaar geleden in Brussel een Europees burgerforum voor het platteland mocht begeleiden en voor mijn ogen zag gebeuren wat 80 mensen uit 10 landen in 3 dagen ook tot hun eigen verbazing presteerden. Ik vertel bestuurders, ambtenaren en ontwerpers altijd dat er eigenlijk in de relatie met de bewoners en ondernemers maar 1 zinnetje toe doet: "We weten al een hoop maar we hebben u nodig om iets goeds van te maken". Daar zit alles in: mijn kennis doet er toe maar is een halfproduct, ik wil graag dat we daaruit samen iets moois bouwen en de ander echt nodig hebben i.p.v. 'Dat nemen we mee'. Dat geldt dus ook voor ontwerpers. Dus niet onder noemers als 'ontwerpend onderzoek' op gaan halen en zelf dan het kunstje vertonen, maar je echt verbinden aan de kennis en belangen van anderen. In je eentje kun je slechts halfproducten maken en samen maak je iets wat werkt en er toe doet. Ik moet u nog iets bekennen: ik ben van de fanclub van de Rijksbouwmeester die hier aanwezig is. Wat hij bijvoorbeeld met zijn prijsvragen doet is die collectieve intelligentie organiseren. Hij is niet geïnteresseerd in alleen maar de kracht van ontwerpers maar zegt: ontwerpers, vorm een team met de mensen over wie deze prijsvraag gaat, dan ben je pas in staat om hieraan mee te doen. Even een citaat om deze benadering op scherp te zetten: *"Heel goed kunnen ontwerpen, is niet meer voldoende. Architecten moeten verder reiken dan mooi of lelijk, daarvoor hebben opdrachtgevers je niet meer zo nodig. Je hebt een complementaire agenda nodig en die zoek ik in de maatschappelijke vragen waar iedereen mee worstelt en waar niemand goed uitkomt omdat een essentieel onderdeel is: het vermogen om nieuwe toekomstbeelden te bouwen. Die verbeeldingskracht hebben architecten"*. Een voorbeeld uit deze stad. Bij de marktender voor het Smakkelaarsveld was de uitvraag in de eerste ronde: laat maar eens zien dat je met de stad samen kunt werken om hier een goeie plek van te maken, we zijn nog niet geïnteresseerd in uw eigen visie op het gebied. Ontwikkelaars die het niet konden laten om toch te gaan ontwerpen aan het gebied vielen gewoon af. En de selectie werd gedaan door een stadstenderteam waar ook bewoners in zaten onder het motto 'het wordt een plek voor jullie dus dan gaan jullie daar ook over'.

ZEGGENSCHAP EN DEMOCRATISCHE VERNIEUWING

Dat brengt me op het tweede thema: macht en zeggenschap. Zo'n procedure voor het Smakkelaarsveld moet je ook zien als een poging om de machtsbalans een beetje te verleggen van overheid en markt naar de

burger, en dat is hard nodig. Als we dat P-woord niet gebruiken dan komt al gauw deze vraag over het organiseren van maatschappelijk macht tegenover overheid, instituties en markt bloot te liggen. Ik hoor het wethouders wel eens verkondigen: "We moeten durven onze eigen tegenmacht te organiseren". Dan komen we in de wereld van buurtrechten, 'luizen in de pels van de macht' en onvermoeibare actiegroepen die weten wanneer ze aan de bel moeten trekken bij de ombudsman, de rechter of de Raad van State. In Nederland zijn we echt het sufferdje als het gaat om zeggenschap over de leefomgeving bij de bewoners te leggen. Even een klein voorbeeld om u te prikkelen. In Engeland is via de zogeheten buurtrechten geregeld dat een particuliere eigenaar een **buurtpub** pas op de markt mag verkopen als de buurt eerst een half jaar de kans heeft gekregen zelf een bod te doen. Let wel, dit gaat om privaat vastgoed. Ik ken in Nederland geen enkele gemeente of andere overheidsinstantie die zo'n principe toepast op publiek vastgoed. Dan hebben we het nog over iets heel bescheidens. Werkelijk zeggenschap geven aan lokaal initiatief betekent gewoon de ontwikkelketen omdraaien: begin bij burgerinitiatief en bouw daar je plannen op. Oosterwold in Almere is een mooi voorbeeld daarvan maar ook een grote uitzondering. En ik hoop dat de afspraak aan de klimaat tafels om van hernieuwbare energie op land 50% door burgercollectieven te laten ontwikkelen daar ook iets in verandert. Ik vrees dat de Omgevingswet dat niet bepaald beter gaat maken. We juichen collectief voor een nieuwe wet die ons gaat bevrijden van verkokerde regelgeving maar stoppen het vraagstuk van de onevenwichtige machtsbalans in onze steden en dorpen onder het tapijt. Het zijn enkelingen in de wetenschap en praktijk die de noodklok luiden en die ons onder noemers als 'skyboxplanologie' en 'afwijkingplanologie' voorrekenen dat die omgevingswet met zijn filosofie van uitnodigingsplanologie vooral een feest gaat worden voor de projectontwikkelaars. Daar moet u zich echt zorgen over maken en op bij gaan sturen. Niet alleen omdat het hier gaat over het creëren van een *level playing field* tussen verschillende partijen maar ook gewoon omdat het de **kwaliteit van onze democratie** raakt. Alleen al de beeldvorming dat uiteindelijk de overheid er meer is voor zichzelf en voor de bedrijven dan voor de burger is funest voor ons democratisch systeem. Ik ben zelf gecharmeerd van het concept van meer-voudige democratie waarbij we zoeken naar nieuwe vormen van rechtstreekse invloed van burgers op het handelen van de overheid. Ik stuitte daarbij op deze fraaie tekst, afkomstig uit een advies van een eerbiedwaardige commissie onder leiding van de Brabantse Commissaris der Koning Wim van der Donk aan de VNG: "De meeste beleidsnota's staan vol van begrippen als eigen verantwoordelijkheid, dragende samenleving, burgerkracht en sociaal ondernemen. ▶

► In de dagelijkse praktijk blijkt het lastig om initiatieven die daar- van uitdrukking zijn de ruimte te geven. Aan de ene kant stimuleren veel gemeenten het nemen van initiatief en willen ze ook graag ondersteuning bieden. Aan de andere kant behoudt de lokale overheid zich vaak het recht voor om zelf te bepalen welke publieke waarden belangrijk zijn. Bovendien wordt dergelijke initiatieven voortdurend de maat genomen naar formele (subsidie)richtlijnen en naar eigen prestatienormen van de overheid. Alsof het uitvoeringsorganisaties van de overheid zijn. Ook voor de lokale overheid is het kennelijk heel ingewikkeld op voet van gelijkwaardigheid met deze initiatieven om te gaan. Het meer in balans brengen van deze verhoudingen is nodig. De overheid bewijst de samenleving een slechte dienst als zij haar eigen representatieve gelijk stelselmatig boven het maatschappelijke en participatieve gelijk stelt. [...] Denkbaar is ook dat, vanuit maatschappelijke opgaven geredeneerd, ambtenaren niet langer uitsluitend in dienst van het college zijn, maar 'publieke ambtenaren' worden (civil servants dus). In dienst van de gemeenschap creëren zij publieke waarden. Over budget en opgaven maken zij afspraken met het college, op basis van wederzijds vertrouwen. Deze ambtenaren zijn dan niet zozeer verbonden aan één orgaan maar georganiseerd en zichtbaar rondom een maatschappelijke opgave. Daar hoort ook eigenstandige publieke verantwoordelijkheid bij (zoals in het buitenland ook wel het geval is, bijvoorbeeld in Canada en Denemarken).” Hier wordt nogal wat gezegd: de overheid die de actieve burger dient te behandelen als gelijkwaardige partner en ambtenaren voor hen laat werken in plaats van ze te behandelen als onderdaan of voertuig voor beleid. Vergelijk het eens met de paternalistische taal van participatieladders en verwachtingsmanagement en je ziet dat we hier toch echt in een ander universum zijn beland.

Kortom: in termen van zeggenschap, machtsbalans en democratische vernieuwing is er nog een wereld te winnen.

UITLOKKEN VAN ZORG VOOR ELKAAR EN DE LEEFOMGEVING

Dan kom ik op het derde thema: de zorg voor elkaar, de leefomgeving en de planeet. Velen met mij waren geroerd door de afscheidswaarden van wijlen burgemeester Van der Laan, "Zorg goed voor de stad en voor elkaar". Dat raakte iets omdat we allemaal wel aanvoelen dat dit is waar het uiteindelijk op aan komt: nemen we de collectieve verantwoordelijkheid voor onze naasten, voor de mensen die helemaal niet op onszelf lijken, voor onze leefomgeving en voor de toekomst van onze kinderen? En het werd uitgesproken door iemand die dit ook had doorleefd. Het raakte begrijpelijkerwijze meer dan de afkondiging van de participatiesamenleving door onze koning in de troonrede van 2013. Daar hoorden toch veel mensen de stem in van een kabinet dat bij monde van de koning weer een stuk van de zorgplicht van de overheid over de schutting gooide. En dat is wat we terecht niet willen. Dat is ook een belangrijke les voor de lokale politiek: NOOIT het beroep op burgers om zelf verantwoordelijkheid te nemen koppelen aan de boodschap van de terugtrekkende overheid. Je bent als gemeente ook gewoon onderdeel van die zorgzame samenleving en blijft er gewoon bij om mensen daarin te steunen en je steentje bij te dragen. Onder deze paraplu van zorg voor elkaar en de wereld kunnen uiteenlopende initiatieven als de speeltuinvereniging, de mantelzorg, de vreedzame wijk, de buurthuiskamer, de energiecoöperatie, de zorgcoöperatie, vluchtelingenwerk en de voedseltuin onder kunnen schuilen. En waarbij we trots kunnen melden

dat Nederland wereldkampioen vrijwilligerswerk is. Ik ontkom er vandaag niet aan om het in dit verband ook te hebben over de ontwerpers. Velen hebben gedurende de economische crisis zelf initiatieven ontplooid in de stad waarbij de drang om fijne plekken te maken zowel een ontwerpende als sociale insteek had. Ik hoop dat ontwerpers zich op deze manier blijven verbinden aan hun medeburgers, daar worden ze ook betere ontwerpers van. En daar ben ik met de **nieuwe generatie ontwerpers** ook optimistisch over. Als lid van de fanclub kan ik het niet laten om hier ook weer even de Rijksbouwmeester aan het woord te laten, hier sprekend bij de uitreiking van de Rotterdamse architectuurprijs: "Armoe, vereenzaming, sociale segregatie: termen die we als ontwerpers vaak in de mond nemen maar die ieder een wereld vertegenwoordigen die zo ver van de onze afstaat dat we er geen zicht op hebben. Zonder dat besef van afstand kunnen goede bedoelingen averechts uitpakken. Het ontwerpen van solidariteit vraagt mede daarom een bovenmatig kritisch oog voor het effect van onze ingrepen. [...] Extra aandacht voor het morele gehalte van onze eigen beweegredenen als planner en als ontwerper is zeker in Rotterdam-Zuid op zijn plaats. In dit complexe sociale domein verliezen allerlei vanzelfsprekendheden hun betekenis en is geen enkele ingreep vanzelfsprekend goed. Want juist hier wordt datgene waar we onbewust blind voor zijn, al snel bepalend. Ook, of misschien wel juist, als we het goede willen. [...] Architecten en stedenbouwers zullen hier een belangrijke rol moeten nemen maar in het besef dat het belang van de gekozen aanpak verder reikt dan het domein van de architectuur."

DOE DE RUIMTEMAKERTEST

Op het oog is de winst van het weghalen van het P-woord dat we zicht krijgen op 3 fenomenen die allen hun eigen logica kennen en moeilijk zijn te verenigen: collectieve intelligentie, zeggenschap en zorg. Maar schijn bedriegt. Participatie doet er vooral toe wanneer deze drie ambities samenkomen en elkaar versterken. De voorbeelden die ik noemde zoals de prijsvragen van de Rijksbouwmeester, het Europees burgerforum, het Smakkelaarsveld en het offensief met energiecoöperaties gaan eigenlijk over alle drie. En ga maar eens na in uw hoofd welk participatieproces het idee bij u oproept dat het er echt toe doet en ik durf er vergif op in te nemen dat er minstens 2 van deze uitgangspunten heel goed hun werk doen. U merkt het inmiddels al, ik ben het vermaledijde P-woord toch weer aan het gebruiken. En ik zal u er ook niet op afrekenen dat u dat blijft doen omdat u even geen beter paraplubegrip hebt voor alles wat daaronder schuilgaat. Maar laten we één ding afspreken met elkaar: wanneer u vanmiddag, morgen, volgende week of volgend jaar weer aan de slag gaat met participatieprocessen, doe dan wel even de **ruimtemakertest** om te bepalen of het er echt toe doet: mobiliseren we hiermee voldoende de collectieve intelligentie, de democratische vernieuwing en de zorg voor elkaar en de leefomgeving? Ik wens u veel wijsheid en verrassende ervaringen toe. ■

Crossover

ARCHITECTUUR EN DECOR

Krijn de Koning, Espace couleurs, 2015
 Espace couleurs is een *site-specific* installatie van kunstenaar Krijn de Koning bij Le Centquatre (104), cultureel centrum in de Rue d'Aubervilliers 104/rue Curial 5, Parijs (19^e arron.) De door De Koning ontworpen volumes zijn kleurige ingrepen in de openbare ruimte en nodigen een ieder uit zijn parcours te volgen en te ondergaan.

Ruimte voor gesprek en initiatief

De Overijsselse woonkeuken

Interview

Het lijkt erop dat bestuurders voortdurend moeten balanceren om alle belanghebbenden tevreden te houden bij grote opgaven zoals verduurzaming en milieu, en ook bij woningbouw. In Overijssel is het idee van de Woonkeuken ontwikkeld: een plek waar alle belangen en belanghebbenden samenkomen en waar opgave en aanpak worden besproken. Hoe helpt de Woonkeuken de toekomst van Overijssel vorm te geven? Een interview met gedeputeerde Monique van Haaf.

Monique van Haaf, gedeputeerde van de provincie Overijssel namens de VVD

Van Haaf merkt dat de belangstelling voor het wonen in Overijssel toeneemt. Die belangstelling komt uit Overijssel zelf, maar steeds vaker ook uit het westen van het land. Mensen die de drukte van de Randstad vaarwel zeggen en de rust en ruimte van Overijssel zoeken. Dat betekent wel dat de woningbouw-opgave voor de provincie voortdurend monitoring behoeft. "Het Rijk heeft als taak om bij te houden wat de woningbehoefte is. In Overijssel houden we dat zelf ook bij, omdat er wel eens verschil kan zitten tussen wat het Rijk als behoefte ziet, en wat wij zelf aan behoefte constateren. Wij zitten dicht op de vraag dan het Rijk. Maatwerk is belangrijk en daartoe hebben we een tweetal instrumenten opgesteld."

Woonkeuken

Een van de twee instrumenten die de provincie inzet is de Woonkeuken. "Op ons initiatief komen overheden, makelaars, ontwikkelaars, corporaties, bewoners en andere belanghebbenden eens in de twee maanden samen in de Woonkeuken." De vaste kern bestaat uit meer dan 120 mensen. In de Woonkeuken komt het onderwerp 'wonen en ruimtelijke ordening' in de breedste zin van het woord aan bod. Van Haaf: "Iedereen heeft er evenveel gewicht en iedereen kan overal over meepraten. Of het nu gaat om de aanpak van een voormalig boerenerf of over studentenhuisvesting: alle inbreng is welkom." Bestaat de kans dat er onderwerpen blijven liggen, of dat moeilijke beslissingen genomen moeten worden die niemand wil nemen? In hoeverre is de Woonkeuken een praatcircus? "We praten niet alleen, we doen ook zaken. Het bijzondere is dat we nog geen onderwerpen gemist hebben, juist omdat we met elkaar in gesprek zijn en blijven. Het gaat om het delen van verhalen en ervaringen, en over de aanpak van de woonomgeving, maar ook over nieuwe concepten zoals circulair bouwen. Veel kan op een vlotte manier worden afgestemd via de Woonkeuken."

"De instroom vanuit het westen brengt naast nieuwe provincialen ook een nieuw type kennis en ervaring mee."

achter winkelpanden in de binnenstad van Deventer. Door deze aan te pakken en aan elkaar te verbinden ontstaat nu een grote stadshof in de binnenstad, die gebruikt kan worden door zowel winkelende bezoekers als Deventenaren zelf.

Binnenstedelijk en buiten de grenzen

Overijssel merkt dat de woningbehoefte in haar binnensteden telkens groter lijkt dan de prognose van de vorige week. Reden om de vinger goed aan de pols te houden. Het leidt ertoe, dat ook in Overijssel het gesprek gaat over wel/niet binnenstedelijk bouwen versus wel/niet woningbouw buiten de gemeentegrenzen. "De woningvraag kan niet alleen op locaties in de binnensteden opgelost worden. Ook wij zien dat de woningbehoefte groter is dan aanvankelijk werd gedacht. Maar het gaat ons er wel om dat fijn wonen voorop blijft staan, want dat is de kwaliteit van Overijssel." Leidt dat tot weerstand bij inwoners van gemeenten die willen uitbreiden in het buitengebied? "Integendeel, de gemeenten hebben goed in beeld wat de behoefte is, maar zij willen ook niet dat her en der lukraak nieuwe woonwijken worden gebouwd."

Er wordt goed gekeken wat waar kan en wat waar moet. "Dat is de kracht van de aanpak, want die moet in overeenstemming zijn met de kwaliteiten en kenmerken van Overijssel: een groene provincie met krachtige steden", aldus Van Haaf. Samen met de provincie Gelderland voert Overijssel een onderzoek uit naar welke verhuisbeweging uit het westen richting deze twee provincies komt. "Daar lees je veel over, maar ik zou dat graag eens met cijfers onderbouwd willen zien. Want de instroom vanuit het westen brengt naast nieuwe provincialen ook een nieuw type kennis en ervaring mee," waarvan Van Haaf stelt dat deze zeker bruikbaar zijn bij het mede bepalen van een sterke toekomst voor de provincie. ■ (VK)

"Iedereen heeft er evenveel gewicht en iedereen kan overal over meepraten"

We willen ook geen extra stappen of lagen inbouwen als het om wet- en regelgeving gaat. Inmiddels is het Ministerie van Binnenlandse Zaken geïnteresseerd in de aanpak van de provincie, omdat het niet gaat om dicteren van bovenaf, maar met elkaar in gesprek zijn en blijven". Van Haaf merkt op dat de manier van werken van de Woonkeuken voortvloeit uit de omgevingsvisie *Omgevingsvisie Overijssel 2017. Beken kleur* die de provincie in 2017 heeft vastgesteld.

Stadsbeweging

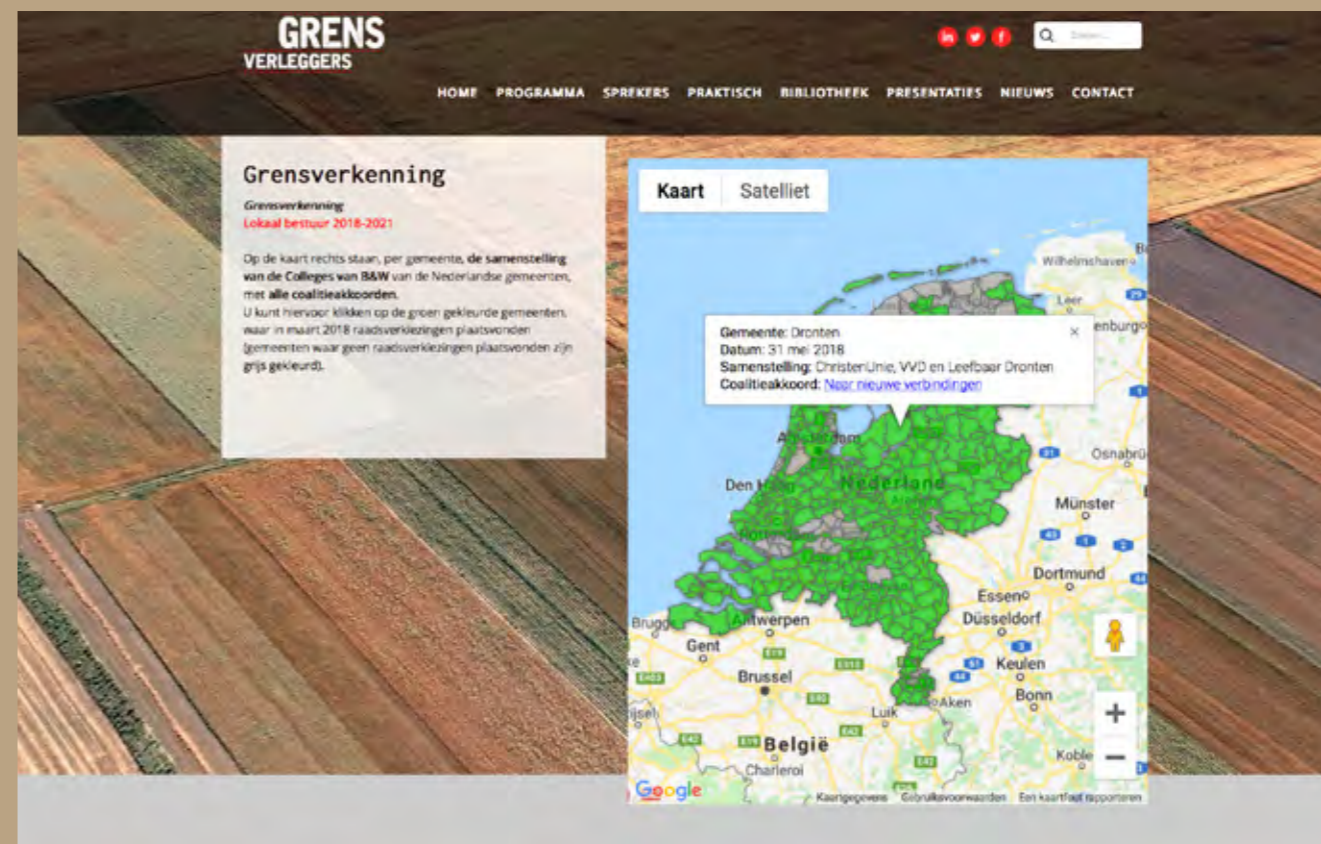
Overijssel heeft te maken met een snelle groei in haar steden en achterblijvende groei in het landelijk gebied. Een tweede initiatief dat daar, naast de Woonkeuken, op inspeelt en waarbij op een andere manier wordt gewerkt en dat door de provincie is gestart, is de Stadsbeweging. Hier worden vraagstukken die de steden in Overijssel aangaan besproken, zoals de enorme krapte op de

GRENS

VERKENNING

LOKAAL BESTUUR

Alle gemeentelijke coalitieakkoorden 2018-2021 op de kaart

Omdat de wethoudersmanifestatie vierjaarlijks plaatsvindt in het jaar waarin de gemeenteraadsverkiezingen plaatsvinden, heeft Architectuur Lokaal de coalitieakkoorden en de samenstelling van de bestuurscolleges van alle Nederlandse gemeenten per 2018 op de kaart gezet. U kunt ze allemaal vinden onder de link [Grensverkenning](#). Het overzicht wordt aangevuld met de coalitieakkoorden van de nieuwe gemeenten die na de herindeling november 2018 zijn ontstaan.

